

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyas, Szilágyi Ákos

Szilágyi Ákos • Percz László
Csoma Gábor • Mesterházi Mónika
Jeney Zoltán • Anne Martin-Fugier

TÉNYISTEN HALOTT

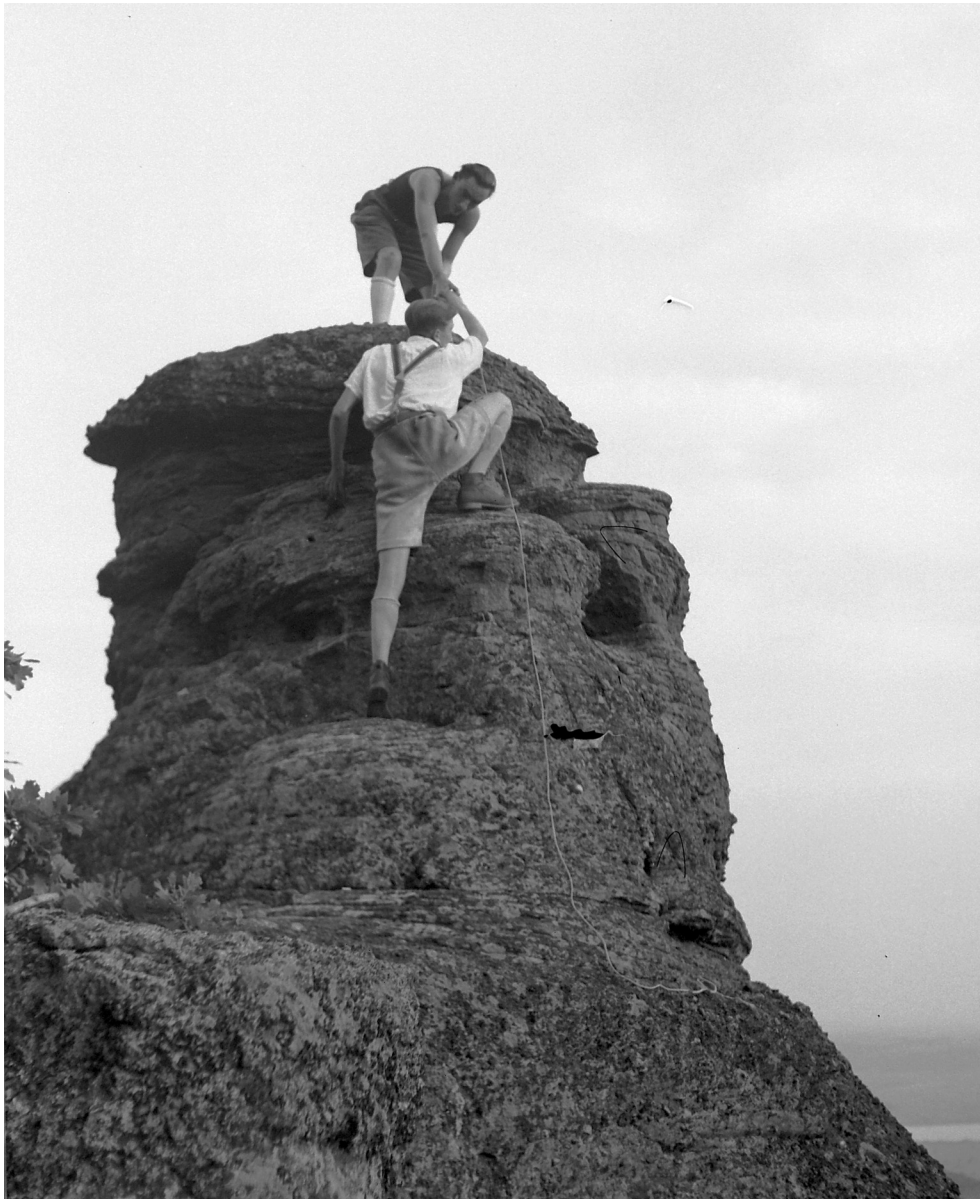

2018. 1. szám

Ára: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

E SZÁMUNK SZERZŐI

Csoma Gábor (1958–1981) költő

Jeney Zoltán (1943) zeneszerző

Martin-Fugier, Anne (1950) történész, művészettörténész, regényíró

Mesterházi Mónika (1967) költő, műfordító

Perecz László (1959) filozófiatörténész

Szilágyi Ákos (1950) költő, esztéta

E számunk fotóit a Fortepan Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjteményéből válogattuk.

Legyen egyszerre archaikus és szexi! Olvasson **30 éves** folyóiratot!
Pompás cikkek, remek gondolatok! Ne maradjon le egyetlen számról se!

Legyen előfizetőnk! Utaljon **5500 forintot**, s Öné lesz 11 lapszám!
Vagy legyen **7000 forint** utalásával a **2000** támogató előfizetője!

Bankszámlaszámunk:

K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre.

Köszönjük!

A **2000** egyes számai kaphatók a lapárosoknál, az Írók Boltjában,
a Magvető Caféban és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I   É S   T Á R S A D A L M I   H A V I   L A P

30. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Szilágyi Ákos: <i>A tények retorikája</i>	3
Perecz László: <i>Párhuzamok</i>	16
Csoma Gábor versei	31
Mesterházi Mónika versei	36
Jeney Zoltán: <i>Álmok</i>	38
Anne Martin-Fugier: <i>Tisztességes vagy elvetemült</i>	50

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

| RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETÜKKEL. TÖRDELÉS: SÓRFŐZŐ ZSUZA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

A tények retorikája

TÖRTÉNETI-FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK

„Tényekkel» sohasem találkozunk.”¹

Friedrich Nietzsche

„Beszéljenek a tények!” „A tények azt mutatják...” „A tényekből az következik...”

Beszéljenek a tények? Ki vagy mi helyett beszéljenek? És mióta tudnak a tények beszélni? Voltaképpen kicsodák-micsodák ezek a tények? A tényeknek talán van saját szavuk? A tényeknek van mit mondaniuk? Miért mondanának bármit is bárkinek?

„A tények azt mutatják...” De mivel mutatják azt? Mijükkel mutatnak a tények bármit is? Mutatoujjukkal? Mutató pálcájukkal? Van a tényeknek mutatnivalójuk?

Nem, a tények semmit nem mondanak, semmit nem mutatnak, semmit nem látnak, semmit nem hallanak. Hallgatnak, mint a bálványok, mint ahogy bizonyos értelemben

csakugyan azok is: a régi modern idők bálványistenei.

1

A modern retorikában a tények egyfajta isteni instanciaként jelennek meg, amellyel szemben az embereknek nem lehet igazuk. Az emberek csetlenek-botlanak és gyakran el is bukznak, a tények azonban szilárdan állnak és kitartanak minden körülmény közt. Az emberek félnek és remélnek, a tények rettenthetetlenek és rigorózusak. Az emberek hímeznek és hámoznak, hol így, hol úgy vélekednek – a tények viszont nyíltak, egyenesek és mindig egy és ugyanazt állítják: önmagukat. A tényekre hivatkozó, tényeket mozgósító, tényekkel operáló szónok pusztá vélekedésnek, légből kapott spekulációnak, agyalmánynak tünteti föl ellenfele tényszerűtlen – minden tényalapot nélkülöző – ál-

---

A tanulmány *A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére* kiadott *Homoklapátolás nemesércért* című tanulmánykötetben jelent meg 2018 februárjában.

lításait. Nincs az az állítás, amely megállna egy tényállítással szemben. A tényállítás olyan, mint a tekegolyó, amely minden más állítás bábuját leveri. Csakhogy a tények nem maguktól ilyenek. Azért állnak, mert valaki felállította őket. Az első kérdés tehát az, ki állította föl a tényeket és miért?

A tényállítások mögött mindig egy tényállító árnyékalakját fedezhetjük fel. A tényeket *tényszerűen* nem Isten vagy valamilyen csodás erő állítja fel. A hit világában minden lehetséges, csak tények nem. A csoda – nem tény. A Megtestesülés nem tény. Jézus Hegyi Beszéde, Színeváltozása, Kereszthalála és Felátadása egytől-egyig nem tények. Az Igaz Kereszt (Vera Crux) sem tény. *Nem tényként tisztelik, hanem szent ereklyeként.* De a szentség sem tény. A Halotti Leplet Nyugaton tényként akarják verifikálni, mint ha ezen múlna ereklye-volta, szentsége, igazsága: ha ténylegesen nem bizonyítható, hogy ez a lepel *megfelel* a valóságos lepelnek, akkor nincs mit tisztelni benne. Márpedig nem bizonyítható. Ahogy *tényszerűen* az sem bizonyítható, hogy a liturgia tetőpontján az eucharisztikus adományok, a kenyér és a bor átváltoznak Jézus Krisztus testévé és vérévé. A vallási hit az „ez egyenlő azzal” mágikus logikáját követi, a tény-hit

az „ez megfelel annak” tudományos logikáját. De nincs az a verifikációs – vegytani, szövettani – tudományos eljárás, amellyel egy csoda bizonyítható vagy egy ereklye megfelleltethető bármi valóságosnak, már ahogy a valóság fogalmát a modernítésben használják.

A vallási világállapotban nincsenek tények, semmi nem tény, semmi nem szorul tényszerű bizonyításra. A tények fogalma sem létezik, különösképpen abban az értelemben nem létezik, ahogy a modernítésben használják, egyebek mellett a vallási hit tényszerűtlen képződményeinek cáfolatára: ami nem tény, aminek létezése tényszerűen nem bizonyítható, az nem létezhet, az nincsen. Isten nem tény, tehát nincsen. A világ vallási varázsa a tények érintésére szét pattan. Nézzünk a világra józanul, hiedelmek és babonák nélkül – tényszerűen. A tényszerű tekintet pedig értékmentes: csak tényeket keres, tényeket lát, tényekre kíváncsi. Mert a tények csak *vannak*, létezésük nem attól függ, ki szereti őket, és ki nem, ki próbálja letagadni őket – égről a napot – és ki fogadja el létüket. Tagadhatatlanul vannak, és minden annyiban létezik csak, amennyiben ténye létezik.

A ténnyel új isten, új varázs, új téboly születik. A tény az „Isten halála” utáni, varázstalanított világállapot istene: bálványisten, fétis. A „túlzottnak” mondott tényimá-

datra, ténytiszteletre használt *tényfetiszizmus* szóösszetétel jól érzékelteti, miről is van itt szó.

2

Tények azért vannak, mert vannak, akik és amik – a „tények emberei”, a tények kutatói és a tényeket gyártó intézmények és apparátusok – létrehozzák őket és *tényálladékként* összegeznek mindent – embert, történelmet, az egész világot. „A világ mindaz, aminek esete fennáll.” A filozófus kérlelhetetlenül logikus előadásában a világ mint tényállapot így fest: „A világ tények és nem dolgok összessége. *A világot a tények határozzák meg és az, hogy ez az összes tény.* Mert a tények összessége határozza meg azt, minek az esete áll fenn, és úgyszintén mindazt, aminek az esete nem áll fenn. *A tények a logikai térben – ez a világ. A világ tényekre oszlik.* Vagy fennállhat valaminek az esete, vagy nem állhat fenn, és ugyanakkor minden egyéb marad azonosan. Aminek esete fennáll, a tény, nem más, mint a körülmények megléte.”² De Wittgenstein mindenesetre „tények” és „dolgok” között mélyreható különbséget tesz. A tények – nem dolgok. A tények a logikai térben jelennek meg: az értelem nyelvi-fogalmi terében. A tények bizonyos relációban léteznek, a dolgok minden reláción kívül vannak, tulajdonkép-

pen nem léteznek, a világ nem dolgok összessége.

A vallási világállapot, amelyből a modernitásban tudatállapot lett, de mint tudatállapot a feltétlen hit egyéni vagy közös világában változatlanul fennáll, nem határozható meg tények összességként, nincs benne semmi tényszerű, semmi, ami a Lét, vagyis Isten relációjában tényként volna meghatározható. Ebben a relációban – a világalkotó hit relációjában – csak lények vannak, *élő* lények, a Teremtő és teremtményei: az Élő Isten számára csak élők léteznek – sem dolgok nem léteznek, sem tények.

A modernitásban azonban ez a reláció megszűnik világot alkotó létalap lenni. Csak a hit alapját alkothatja, de a hit maga nem alkothatja a világ alapját. A világ vallási varázsának megszűnésével szellemi létalapja is megszűnik. A vallási világállapotot kizárólagosan élők alkották. A modern világállapotot kizárólagosan halottak vagy élőhalottak: dolgok és tények. A vallási világállapot formuláját – „Isten – a Hely” – a modern világállapot metaforájává váltja fel: „Isten halott”. A világállapotból tényállapot lesz, a történelemből, az életből tényálladék, az emberből „kartotékadat”, amely létezésének tényét dokumentálja. Ami nem tény, nem létezik, vagy – ami ugyanaz – létezése pusztán látszat, semmi, pipafüst.

A tényeket – a kemény vagy szigorú tényeket – a modern raciona-

litás – a kalkulatív, bürokratikus és tudományos racionalitás – ember alkotta, bárha arctalan apparátusai, gépezetei konstruálják és termelik. Gyári mennyiségben. Igazi tömegtermelés ez: a tények, a tényszámok, a ténymutatók valósággal előzőlik a társadalmi élet minden színterét. A szellemi élet egyre gyorsabban rezervátumokba szoruló területeit kivéve, ahol a tényeknek változatlanul nem sok fű terem. Ide szorul vissza mindaz, ami tényszerűsíthetetlen és számszerűsíthetetlen. Az egykor Max Weber szép szavával – „Entzauberung der Welt” – a világ varázstanodásaként/varázstanításaként jellemzett folyamat nem más, mint az élet és a szellem szüntelen *átváltozása* tényekké. A tények, ezek a páncélozott testű szörnyek igencsak kevélyen viselkednek: uralkodók módjára peckesen járnak-kelnek a modern világban, megkövetelik maguknak a kellő tiszteletet, ha ugyan nem a kultikus hódolatot, a leborulást a *tények színe* előtt. A ténnyé vált igazság – az élő igazság sápadt mása vagy még inkább: teteme – úgy jelenik meg, mint végső igazság, egy szavakban már nem artikulálható magasabb igazság. Letéteményesei – a tények papjai, a tények angyalai – ennek az igazságnak a vaskalapácsával zúzzák szét a vélekedések és képzelgések zavaros és homályos régi világát. Az igazságról folyó tudományos és nem tudományos vitákban egyaránt té-

nyekkel forrasztják torkára a szót a tudománytalan, nem *a tények talaján álló* szellemi embernek.

3

A tények embere a tények pártján áll, a tények nyelvén beszél, a tényekhez fellebbez. Feltétel nélkül hisz a tényeknek és hűséges hozzájuk. A tényellenes igazságnak nem hisz. Szent meggyőződése ugyanis, hogy tényeken kívül vagy tények ellenére semmiféle igazság nem létezik. Nem én beszélek – beszéljenek a tények! – mondja a vitában a tények embere, és ezzel le is zárja a vitát. A tényekkel szemben nincs apelláta. Legfeljebb más, erősebb tények bírnak el velük. Mert egy állítás tényszerűsége fokozható. Az igazság fokozhatatlan.

Valójában persze a tényeket is *mondják*, a rideg statisztikai számadatokat is *szóba hozzák*, méghozzá a cáfolat vagy az igazolás, a védelem vagy a vád, a rábeszélés vagy a lebeszélés feltett retorikai szándékával. Sőt, tényekkel akár dicsérni és pocskondiázni is lehet, úgyhogy *a tények nyelvén*, ezen az illuzórikus metanyelven is mozgósítható a retorika teljes eszköztára.

A tények nem csak úgy vannak. Nem fákon teremnek, nem az erdőben élnek és nem is az utcán hevernek, hogy elég volna leszakítani és levadászni őket, vagy csak lehajolni

értük. Mindenki látott már őzet és tigrist, de senki nem látta még az őznek és a tigrisnek a tényét. Ahogy a tölgyfa susogó őszi lombjának és a falon nagyot koppanó esti bogárnak a tényét is hiába keresnénk. Ugyanez vonatkozik az élet tényeire, a szellem tényeire, a hit, a szerelem tényeire és sorolhatnánk a végtelenségig. Csak a halál tényét lehet megállapítani, az élet tényét nem. Akkor hát a tényállapot mindenkor valamilyen halállapotnak felel meg. A tény – halott élet. Persze, egy ilyen állítás minden tényszerű alapot nélkülöz. Így csak a rezervátumba zárt-szorult régi világállapot felvilágosulatlan embere beszél.

Úgy látszik, mintha a gazdaság tényeiről, a történelem tényeiről több joggal beszélhetnénk, sőt, mintha ezekben a szférákban más sem lenne, csak tények. Az kétségtelen, hogy gyakrabban hivatkoznak a gazdaság *rideg tényeire* vagy a történelem *szigorú tényeire*, mint a vallás vagy a szerelem tényeire, de az nem igaz, hogy ennek oka az előbbi emberi tevékenységek tényszerűsége és az utóbbiak tényszerűtlensége. Kétségtelen, hogy a kalkulatív racionalitás szférájában – a piaczgazdaságban – se szeri, se száma az adatoknak és számoknak, amelyeket tényként lehet elkönnyvelni, amelyekre tényként vagy tényösszefüggésként lehet hi-

vatkozni. Hasonlóképpen a történelem területén is, legalábbis azóta, hogy a modern adminisztratív állam megjelenésével beindult a bürokratikus közigazgatási és statisztikai adattermelés, és a személyek és dolgok igazgatásához elengedhetetlen hatalmas nyilvántartó és ellenőrző apparátusok – titkosan vagy nem titkosan – adatokban rögzítik és tárolják a társadalmi élet minden rezzenését, őrzik a legkülönfélébb szempontok szerint és célok érdekében kigyűjtött adatok tömegét. Valójában az emberi élet bármely területe tényszerűsíthető, a lelki életet, a hitet és szerelmet is beleértve (mi mással is foglalkozik a kriminológia, a vallásszociológia, a szexuálpszichológia, a klinikai orvostudomány stb. stb.), függetlenül attól, mit jelent ez a tényszerűsítés magára az eleven emberre, a lélekre, a szellemi személyre nézve. A világ modern tényszerűsítésének, a tények kihüvelykezésének nincs elvi határa, expanziójának semmi nem állhat ellen, kivéve azt, ami nem tény, az pedig lényegtelen, nem számít, nem méltó arra, hogy komolyan beszéljenek róla, foglalkozzanak vele, megismerjék.

4

A tények – hallottuk – nem dolgok. Azon a bizonyos logikai reláción kívül nem léteznek. A tények ebben

a relációban állnak elő, pontosabban: ennek a relációnak a megalkotói és működtetői állítják őket elő. A tények preparátumok. A tények – elvonatkoztatások. A tényeket a ténygyárakban – statisztikai hivatalokban, kancelláriákban, adóhivatalokban, könyvelésekben, rendőrhivatalokban, pártirodákban és parlamentekben, kutatóintézetekben – termelik. A gyári futószalagról gördülnek le, formatervezetten, tökéletesen, készen a felhasználásra. *Bármi előállítható tényként és feltáltható tényként*, különösen, ha tényekre van szükség valahol valamihez, például a meggyőző érveléshez vélemények igazságával szemben.

A tények cáfolhatatlanok, viszont mindent cáfolnak velük, ami nem tény. A tények hatalma? Ugyan! A tényeknek nincs hatalma. A hatalomnak vannak tényei. És ezek kivétel nélkül a hatalom mellett szólnak: védelmezik a hatalmat, rábeszélnek a hatalom elfogadására, és egyfolytában a hatalom dicsőségét zengik. A tények a modern világ szolgálóangyalai, akik a Hatalom Tényét szolgálják. A tények a politikai áru retorikai csomagolópapírjául szolgálnak: tények csomagolópapírjában szinte bármilyen politikai hazugság eladható, a legbődületesebb is.

A tények az eleve győztesek magabiztosságával és nagyképűségével vonulnak be a véleményformálás porondjaira. Statisztikai adatok

csillogó vértzetében, kérlelhetetlenül és könnyörtelenül sújtanak le a nyomorult véleményekre, amelyek a retorikai párviadal után tényektől ledöfötten hevernek szanaszét, akár holttestek a csatamezőn.

A tényigazság – retorikai igazság, azaz éppen mint tényigazság – a legteljesebb hazugság. A tény mint igazság nem létezik ugyan, létezik azonban a tényigazság retorikai bunkója a korlátolt, ágáló, részrehajló vélekedések és babonás fantazmagóriák ledorongolására. A ténybeszéd tehát a retorika – a megfélemlítő és reménykeltő retorika – egyik fajtája abban a világban, amelyben a tényeket vallásos kultusz és általános áhítat övezi, s a tények tekintélye mindezek fölé áll; úgy tekintenek rájuk, mint modern szentségekre, amelyek sérthetetlenek, és amelyek előtt még a legerőteljesebb igazságnak is meg kell hajolnia.

5

Beszéljenek a tények! Csakhogy a tények nem beszélnek. Meg sem mukannak. Csak *te* beszélsz. Olyan igazság, amely azonos a tényekkel – nem létezik. A ténynek lehet vonatkozása az igazságra és a tény vonatkoztatható igazságként a valóságra, de ehhez „vonatkoztatóra” is szükség van, aki éppen ezeket és ezeket a tényeket vonatkoztatja a valóságra, hogy ezáltal

állítson valamit. De ő állít valamit, a tények nem állítanak semmit, mert nem léphetnek új, magasabbrendű szubjektumokként az emberi kommunikáció körén belül maradó értelmező, értékelő, állító és tagadó egyének helyére, még akkor sem, ha ezek az egyének – hogy nekik legyen igazuk – így konstruálják meg a tényeket: magukban létező, emberfölötti, isteni szubjektumokként.

A tényállítás egy tény felállítása a beszélő által, abból célból, hogy győzzön ellenfelével szemben az érvelésben, mégpedig öv alatti módszerrel győzzön: azt színleli, mintha nem is ő beszélne itt, hanem a pusztá tények. Csakhogy *puszta tények* nincsenek, azazhogy csak mint szavak, konceptusok vannak. Csak előállított, szóba hozott, csatasorba állított, érvként használt tények léteznek. Tényekből nem következik semmi. Te következtethetsz belőlük arra, amire akarsz, így hát ez nem a tények következése, hanem a te következtetésed.

Azt mondod, a tényeket nem te állítod elő. De a tények nem is a természetben vannak. Tényeket szabad szemmel még nem látott, nem szagolt, nem tapintott senki. A tényeket apparátusok állítják elő. A tények a legdurvább elvonatkoztatások a valóságtól. Nem hiába jellemzik őket gyakran a „nyers” jelzővel: „Beszél-

jenek a nyers tények!” Ezeket a bizonyos szabályok szerint előállított, készen kapott tényeket azonban már te hozod összefüggésbe egymással, az igazsággal, bármivel. Te ruházod fel jelentéssel, értelemmel, retorikai erővel. Már pusztán azzal, hogy ezeket és nem azokat a tényeket emeled ki a tények végtelen halmazából, helyezed egymás mellé őket, hozod egymással értelmi-logikai és ismereti-értékelő összefüggésbe, már pusztán ezzel azt tanúsítod, hogy véleményed mondasz, hogy te beszélsz. A tények hallgatnak.

6

„Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe beléfogóznom” – sóhajt fel a költő abban a világállapotban, amely érvényességét veszítette, vagy ahogy Sören Kierkegaard fogalmazott, amelyben „minden fennáll, de senki sincs, aki hinne benne. Az a láthatatlan szellemi kötelék, mely érvényességet ad, eltűnt, és így az egész kor komikus és tragikus is egyúttal: tragikus, mert pusztulóban van, komikus, mert fennáll.”³

Azt gondolhatnánk, hogy egy ilyen korban talán a történész is így sóhajt fel néha: „Még jó, hogy vannak tények és van mibe beléfogóznom”. Csakhogy ő rosszul tenné, ha így sóhajtozna. Először is, a költő mindent költői értelemben gondol:

a jambusok a világ rendjét, a játék és szabadság rendjét jelképező *költői bizonyosságként* kínálnak kapaszkodót. A történész azonban – legyen bár sóhaja mégoly mélyről fakadó és lírai – mindent tudományos értelemben gondol, a tényleges bizonyosság értelmében, amely azonban semmilyen értelemben, még költői értelemben sem létezik, tehát a legrosszabb, a szellemi talajtalanságot legkevésbé ellensúlyozó kapaszkodó. A tények emberének nem a kézzelfoghatatlan igazság, hanem a kézzelfogható bizonyosság kell.

A valóság – a történeti valóság is – konstrukció, amelyet lehet *rekonstruálni* és lehet *dekonstruálni*, és lehet az adott konstrukcióval szemben más, alternatív konstrukciót létrehozni, de a valóságot – a történeti valóságot, a társadalmi valóságot stb. – mint valami nem-konstruált, végső létezőt feltárni, lehántva mintegy róla a konstrukciókat, nos, ez lenne a legképtelenebb és legerőszakosabb valóságkonstrukció, amit ismerünk. Éppen az ilyen valóságkonstruálás operál előszeretettel tényekkel. A történésznek, aki nem szívesen „lóg a mesék tején”, nem arra kell törekednie, hogy a tényszerű igazságot, az „objektív történelmi igazságot” rekonstruálja, mert ebből csak a történeti valóság egyik – reflektálatlan, önmagára vak, a többi konstrukcióval szemben viszont engesztelhetetlenül harcos – konst-

rukciója származhat, hanem arra kell törekednie, hogy felfedje saját konstruálási módjának előfeltevéseit, megmutassa, hogyan fogja a valóságot konstruálni és miért éppen így, miért nem másképp; miért gondolja úgy, hogy az ő konstruált valósága – mint megértett és értelmezett történelem – új, magasabb igazságérvényre formálhat igényt, mert számtalan korábbi valóságkonstrukciót képes felvenni magába. De új konstrukciót sohasem eredményezhetnek újonnan előkerült, felfedezett, perdöntőnek nyilvánított és már ezzel is értelmezett, konstruált tények.

Megnyílnak az archívumok, titkos iratok, ismeretlen dokumentumok kerülnek elő, csak hogy sem ők maguk, sem a bennük található ismeretek nem tények. Tények – cáfolhatatlan tények, perdöntő tények, vitathatatlan tények – rangjára a kutató emeli őket azzal, hogy amit talált, azt értelmezi, bizonyító erővel ruházza föl, felvonultatja a történelmi valóság létező konstrukcióival szemben, és – mintha csak a tények nem is érvek, hanem egyenesen az igazság ágyúlövedékei volnának – rommá lövi velük ellenfele hadállásait.

A történeti hazugsághoz, a történelemhamisításhoz, a koholt történelemhez vezető út is tényekkel van kirakva, még ha eltekintünk is attól, hogy természetesen tényeket is lehet

hamisítani, főképpen pedig szándékosan vagy tudatlanságból hamisan értelmezni. A konstrukciók között az igazság és hamisság tekintetében különbséget kell tudni tenni, legalábbis nem lehet lemondani a különbségtételről, ha nem akarunk ott kikötni, hogy minden konstrukció egyformán hazug (vagy egyformán igaz), a valóság megismerhetetlen vagy nem is létezik. Ha itt lukadunk ki, akkor vagy abba kell hagynunk a történetírást, történelemkutatást, vagy be kell érünk valamilyen *apofatikus történetírással*, amely a történeti valóságot ésszel fölfoghatatlannak tekinti és az utat ehhez a fölfoghatatlan – nyelvi fogalmakon és képzeteken túli – valósághoz mindenféle konstrukció, fogalom, rendszer, módszer lépésről-lépésre haladó negálásával, lebontásával képzeleli el, véget nem érő közeledésként. Csak hát az emberi dolgokban, viszonyokban és tárgyokban, emlékezetekben és zsigeri tapasztalatokban létező történelem – eltérően a hitben létező transzcendens isteni valóságtól – emberi mű és nem egészen világos, miért kellene egy ilyen tárgyat a néma Isten, az emberi nyelvet nem beszélő csillagok vagy ásványok álláspontjára helyezkedve felfogni, elgondolni, és mit láthatna, mit érthetne meg akkor jobban belőle az, aki erre a szellemi akrobatikára, valójában az értelem salto mortalé-jára vállalkozna, főképpen pedig, ho-

gyan hozná át azt, amit megértett a túlvilágról a fogalmi nyelv e világára, ha nem szavakban vagy tényekben, amelyek csak más szavak. A tényállítás szóösszetétel azt a képzetet kelti, mintha maga a tény állítana valamit. Holott a tény azt sem tudja, hogy létezik. A ténnyel – a ténynek *nevezett*, tényként *azonosított* valamivel – a történész állít valamit, még hozzá a cáfolhatatlan állítás igényével fellépve, mintegy eleve győztesnek hirdetve ki magát ellenfelével szemben, akinek nincsenek tényei vagy, ha vannak is, gyöngye, nem eléggé tényszerű lábakon állnak. A tényállítással nem valamilyen tény létezését állítom, hanem a ténnyel állítok (vagy cáfolok) valamit, ami nem tény.

7

A tényeket a *világ varázstalanítására* – azaz racionális számszerűsítésére és tényszerűsítésére – hivatott modern tudomány, modern bürokrácia és modern gazdaság állítja elő, ipari mennyiségben, megállás nélkül, hogy *a pozitív tények alapjára* – erre az új, nem-spirituális fundamentumra – helyezze a világot és a világ magyarázatát is. Egy tényszerűsített – tényekre csupaszított vagy redukált – világ tényszerű magyarázatot és elismerést vagy igazolást követel. A tényekben, mint mindenféle elismeréstől, értékeléstől, megértéstől

és értelmezéstől függetlenül létező végső adottságokban mindenekelőtt *hinni kell*. Ezek szerint a modern – a kalkulatív piaci, a bürokratikus állami és a tudományos technikai racionalitás szentháromságára épülő – világ fundamentuma is a hit. Ez a hit olyan biztos magában és néha olyan harcosan lép fel a tényekkel szemben hitetlen vagy szkeptikus tévelygőkkel, máshitűekkel szemben, hogy a közgondolkodáson eluralkodó tényisztelet szinte kultikus jelleget ölt. Valósággal tény-fundamentalizmusról lehetne beszélni – egyfajta tényvallásról, amely kizárólagos és monoteista: egy istent ismer, egyetlen abszolútumot, a tényét, és leborul előtte, azokat pedig, akik nem osztoznak ebben a hódolatban kiközösíti a tényyszerűség alapján álló komoly tudomány világából. A tény abban is Istenhez hasonlatos színben tűnik fel az új vallásban, hogy – Kierkegaard épületes meghatározását parafrázálva – az embernek a ténnyel szemben soha sincsen igaza.

Akik a tényvallás virágkorában – a 19. század végén, 20. század elején – a tények ellen szót emeltek, kivétel nélkül *hitetlenek* voltak, a szellem emberei: költők, művészek, filozófusok, vallási gondolkodók, a modernitás előtti vallási világállapot utóvédharcosai – leggyakrabban ezek is, azok is, amazok is egy személyben. Nietzsche a „ténylegeségek apologétáit”, a „volt egyszer”

történetírásának művelőit „az ördög ügyvédjeinek nevezi”, mert – fordul hozzájuk – „a faktumot teszitek meg bálványotokká, holott a faktum mindig ostoba, és mindenkor inkább hasonlított egy borjúhoz, mintsem egy istenséghez.”⁴ És hozzáteszi még: „az ember mindenütt azáltal lesz erényessé, hogy felkel a faktumok vak hatalma, a valóság zsarnoksága ellen, és olyan törvényeknek veti alá magát, amelyek nem e történelmi fluktuációk törvényei.”⁵

A múlt század fordulóján már mindent elborító, a szellemi igazságra rápikkelyesedő tények ellen kel föl Arnold Schönberg is: „a tények – írja *Végrendeletvázlatában* – nem bizonyítanak semmit. És aki a tényekhez igazodik, soha nem jut túl rajtuk, nem jut el a dolgok lényegéhez. Én tagadom a tényeket. Valamennyit kivétel nélkül. Az én szememben semmi értékük nincsen; én ugyanis eloldozom magamat tőlük, még mielőtt leránthatnának magukhoz.”⁶ Persze, ki mondta azt, hogy a dolgoknak lényegük van? Ki bizonyította ezt tényyszerűen? Igaz, tényyszerűen még az sem bizonyítható, hogy vannak tények. Csak hinni lehet bennük, és ebben a hitben igazodni hozzájuk. De miért ne lehetne akkor egy másfajta hitben máshoz, a „dolgok lényegéhez” igazodni? Pilinszky János, aki a *műalkotásról* „mint a té-

nyeket szétfeszítő valóságról” ír, Rilke-re hivatkozik: „A »tény az tény«, mondják előszeretettel a felszint mélységnek föltüntetők. S ez igaz is: a tény az tény –, de nem is több annál. Rilke felkiáltott: »Rettenetes, hogy a tényektől sose ismerjük meg a valóságot!« Nos, az Evangélium nem tények vallató, rápirító detektívmunkája, hanem gyűjtemény azoknak az igazságoknak, amiket egyedül Isten ítélhet meg.”⁷

„A retorika – hamisságának mértékében – arra irányul, hogy félelmet vagy reményt keltsen – írja Mihail Bahtyin egyik töredékes művében. – Ez a retorikus szó leglényegéből fakad (ezeket az affektusokat már az antik retorika is kiemelte). Ezzel szemben a művészet (az igazi) és a megismerés pontosan az ellenkezőjére irányul: meg akar szabadítani ezektől az érzésektől, és bár eltérő utakon és módokon, tőlük szabadít meg a tragédia és tőlük szabadít meg a nevetés is.”⁸ Tegyük hozzá: a tények retorikája, a számok retorikája ebben a tekintetben – a félelem- és reménykeltés terén is – meghaladhatatlan csúcspontot ért el, legalábbis addig, amíg hatott.

8

A modern világállapot nem Isten léteinek, hanem a tényeknek a végső bizonyosságán, nem Istenbe, hanem

a tényekbe vetett hiten alapul. Azon a hiten, hogy a tényállítás nem valaminek tényként – végső, megfellebbezhetetlen valóságként – való megkonstruálása, hanem tényként való megtalálása és azonosítása. A tény – az tény. A világ mint tényálladék, mint tények összessége vallási értelemben csakugyan varázstalan, ám egyben olyan világ, amelyet a varázstalanság von be egyfajta új varázssal és amelyben a hitetlenségből lesz új hit: a tények varázsa is letaglóz, elbódít, magával ragad. Így jön létre a tényvallás, amelynek templomai a statisztikai hivatalok, a levéltárak, a kutatóintézetek, és amelynek hívői nemcsak szaktudósok, politikusok, művészek, hanem széles tömegek, melyeket most már tényekkel lehet csak lenyűgözni, megnyerni, felhergelni, lázítani. Ezért adják minden politikai véleményre a – lehetőleg számszerű – tények megnyerő ruházatát. A modern tényvallás – tömegvallás. Hogy milyen mélyen ivódott bele a modern mentalitásba és a modern beszédmódokba, azt különösen ma – bomlása időszakában – lehet jól látni, amikor a tények létezésének evidenciáját mind jobban aláássa az „alternatív tények”, a „post-truth” terjedése a tömegmédiákban. A vakbuzgó ténytisztelet, a ténygyűjtő buzgalom, a tény vallási kultusza mindinkább érvényét veszti és nevetségessé válik. A modern világállapottal együtt fokozatosan a

tények varázsa is szertefoszlik. Tényisten halott.

A történelem alól nemcsak az üdvtörténet vallási fundamentuma (Isten), hanem a szilárd tények tudományos fundamentuma (a Tény istensége) is kicsúszóban van. A világ egyetlen *lehetséges* fundamentuma az *esztétikai képzelőerő*: minden: Isten és Történelem, Tény és Mutatószám is – ezen a fundamentumon áll vagy bukik.

A vallási hit istenállítása cáfolhatatlan; a tudományos tényállítás cáfolható; esztétikai létmódba kerülve azonban utóbbi is cáfolhatatlanná válik, ahogy cáfolhatatlan Dante *Divina Commedia*ja, cáfolhatatlan a *Faust* és a *Hamlet*, cáfolhatatlan *A félkegyelmű* vagy a *Nemzeti dal*. Ebből nem az következik, hogy a történelem véget ért és a történetírást abba kell hagyni, vagy hogy érvényét veszítette a történeti elbeszélés és a művészi elbeszélés régi arisztotelészi megkülönböztetése. Amit a történetírásnak föl kell adnia, ha érvényét meg akarja őrizni, az a rendelkezésre álló ismeretek, adatok tényként való használati módja – ténylegesítése: *a ténybeszéd mint valamilyen retorikán túli beszédmód*.

A tények embereként fellépő történetíró úgy tüntette fel a tényeket – az általa fölvonultatott, mozgósított, csoportosított, hadrendbe állí-

tott tényeket –, mintha azok nem *érvek* lennének valamilyen korántsem tényszerű eszme, igazság, koncepció mellett, és mások ellenében, hanem maga az érvekkel cáfolhatatlan igazság. Mintha nem ő beszélne általuk, nem ő állítana valamit velük, hanem maguk beszélnének és állítanának bármit. A posztfaktuális történetírás annak belátásán alapul, hogy az ilyen tények és az anti-retorikus beszédmód maga is retorikai konstrukció, méghozzá olyan konstrukció, amellyel a tények embere a fel fogások, álláspontok, értelmezések *retorikai* párviadalában tisztességtelen előnyhöz akar jutni, ha pedig ennek nem lenne tudatában, akkor annál rosszabb a tényeinek. A tényeket az „objektív igazság” státusával ruházza föl, úgy tesz, mintha a tények egyszerűen csak úgy kéznél lennének, mindenféle előzetes tudás, értelmezés, értékelés nélkül, ahogy a fák, madarak, kövek vannak, mintha nem ő hozná létre a tényeket és nem ő ruházná fel őket a tény – *mint végső érv, mint érvek fölötti érv* – retorikai státusával. Természetesen a tényeknek ezt a retorika-ellenes vagy retorikán túli tudományos használati módját nem egyes személyek hozták létre, hanem a modernitás egész retorikáját meghatározó pozitivisták kommunikatív közösség. Retorika volt azonban ez is, csak retorikus természetére nem reflektáló, vagy azt elfedő retorika.

A későmodern reflexió csak fel-fedi a tények – minden tény: a történelmi tényeket is beleértve – konstruáltságát és a tények retorika-ellenes használati módjának nagyon is retorikus természetét. A történetírás nem veheti le a retorikai természetét. A történetíró mindig a meggyőzés feltett szándékával valamilyen hallgatóshoz beszél. Tehát rábeszél vagy lebeszél, vádol vagy védelmez, dicsér vagy ócsárol, bármily távolról út is át beszédén ez a retorikai irányultság, bármennyire körültekin-

tően vagy szellemesen érvel is, bármilyen magas színvonalon valósul is meg műveiben a történelem értelmi-fogalmi rekonstrukciója. Nem kiüznie kell tehát a történetírásból a retorikát, mint valami tudománytalan tisztátalanságot, hanem vállalnia, nyílttá és reflektálttá tennie. Így válthatják fel a történetírásban a fetisizált tények hamis anti-retorikáját a retorika igaz tényei, amelyek nem adják ki magukat sem többnek, sem másnak, mint amik: a meggyőzés érveinek.

JEGYZET

---

1. Friedrich Nietzsche: *Az értékek átértékelése*. Holnap, 1994. 65.
2. Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémia, 1989. 11.
3. Søren Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Gondolat, 1978. 32.
4. Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai Kiadó, 1989. 79.
5. I. m. 80.
6. Arnold Schönberg 1907-es *Végrendeletvázlatát* Elias Canetti nyomán idézem: Elias Canetti: *Feljegyzések*. Európa Könyvkiadó, 2006. 248.
7. Pilinszky János: *A mélypont ünnepélye*, I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 519. A Rilke-filológia szerint ilyen Rilke-mondatot mindezidáig – mondhatnánk: tényszerűen – nem

sikerült azonosítani, úgyhogy Pilinszky inkább Rilkének tulajdonítja, semmint tőle idézi. A benne foglalt állítás igazságérvényén azonban ez mit sem változtat, Pilinszky megfogalmazása pedig kongenialis: ha Rilke szó szerint ezt nem írta is le sehol, írhatta volna, szellemével oly mértékben egyezik, eszmetörténeti és művészeti összefüggésben pedig valóságnak (igazságnak) és tényeknek ez a szembeállítása – mint azt a Schönberg-idézet is mutatja – a szimbolizmus és a posztszimbolizmus korszakára vall.

8. Mihail Bahtyin: *Ritorika v meru szvojev Izsivosztyi*. In *Uő: Szobranijje szocsinyenij*. 5. köt. Moszkva, Russzkije Szlovári, 1997. 63.

Párhuzamok

SZONTAGH GUSZTÁV ÉS VAJDA MIHÁLY VISSZAEMLEKEZÉSÉRŐL

(*Stílus*) „Az idő múlik, s vele egyedek s nemzetek enyésznek, szerencsések, ha írásban vagy tettben nyomot hagyva magok után mint sikeres tényezők jelenhetnek meg az állandóan fennmaradó emberiség életében, annak örök rendeltetését előmozdítva, mely végnélküli haladó fejlődés. Tennen életem elmúland, s én, ki rendeltetésem öntudatát hordom keblemben, ki e hold alatt so-

---

Az esszé két hőse Sz. és V. Az előbbi, Sz. Szontagh Gusztáv (1793–1858); memoárja az *Emlékezések életemből* ([Ergo] Budapest: MTA BTK Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2017), 1849 és 1851 között keletkezett kéziratát Mester Béla szerkesztette könyvvé és hozta nyilvánosságra. Az utóbbi, V. Vajda Mihály (1935); emlékirata a *Szög a zsákból* ([Tények és tanúk] Budapest: Magvető Kiadó, 2017), 2016-ban írott szövegét Kardos András életútinterjúja egészíti ki. Mindketten a maguk korszakának meghatározó filozófusai közé számítanak: Szontagh a Magyar Tudós Társaság egyik első, Vajda a Magyar Tudományos Akadémia ez idő szerint egyik utolsó filozófus tagja.

kat tanultam, láttam, tapasztaltam és gondolkodtam, jelét ne hagyjam földi életemnek, semmit ne lendítsek az emberi nem hivatása körében?” Sz. memoárjának első mondatai nyugodtak, kiegyensúlyozottak, kicsit emelkedettek. Szerzőjük láthatóan a nyilvános megnyilatkozás kánonjait tartja szem előtt. Amikor íráshoz fog, a maga beszámolóját megérteni képes, művelt olvasót képzel maga elé. Minthogy összegzéshez ért, indíttatva érzi magát, hogy némiképp ünnepélyes legyen. Bár szövegében gyakran tűnnek föl anekdotikus és humoros jelenetek, emlékezése hangsúlyozottan nem köznyelvi hangon szól, árnyalatnyit inkább patetikus regiszterben mozog.

„Nem emlékszem a gyerekkoromra. Egy-két kép, más semmi. A legkorábbi nagyjából másfél éves koromból; ezt onnan tudom, hogy a »mozgóképen« rajta van (mostoha)-nagyapám, ő pedig másfél éves korom körül meghalt. A rácsos ágyam-

ban ugrálok nagymamám lakásának nagyszobájában a Ferenciek terén, amikor üt a falóra, és belép a nagypamám a szobába. Örültem neki.” V. visszaemlékezésének első mondatai bizonytalanok, töprengők, a magánbeszédet idézik. A szerző itt mintha éppen nem nyilvánosan akarna megszólalni, inkább a maga magánjelle-gű emlékezetmunkájába próbálná bevonni reménybeli olvasóját. Nem általában valamiféle művelt és értő olvasóval számol: olyannal inkább, akit érdekel a szerzői kísérlete, és aki hajlandó végigkövetni őt a kísérlet során. Nem gondol összegzésre, nem próbál ünnepélyes lenni. Szövegét tudatosan köznyelvi regiszterben tartja; eltűnődik, mesél, fecseg, belemelegszik, itt-ott egyenesen trágár lesz; gyakran vulgáris és sosem patetikus.

(*Művészet*) Sz. számára valami olyas-mi, amiről határozottan be tud szá-molni. Érti a keletkezését, egyértel-mű képe van a kulturális helyéről, világosan látja a szerepet, amelyet a maga személyes fejlődésében be-tölt. Határozott elképzelései vannak tehát róla, és elsajátítását a maga műveltsége szempontjából elenged-hetetlennek ítéli. Számára a művé-szetnek rendelt helye van: a művé-szetben, úgy vélekedik, a lélek alsó tehetségei nyilvánulnak meg, ezért a művészet előbb fejlődik ki az egyes

emberekben és nemzetekben, mint a tudomány vagy különösen a filozó-fia. A lélek alsó tehetségei – az „ér-zék”, az „érzelem” és a „képzelődés” – megelőzik tehát a lélek felső te-hetségeit – az „értelmet” és az „észt”. A művészet szigorúan meghatáro-zott pozíciót tölt be ilyenformán: előbb fejlődik ki, mint a tudomány és a filozófia – az egyes nemzeti kul-túrák világában is megelőzi a maga-sabb szellemi területeket. A szülői házban nem találkozik a művészet-tel; úgy meséli, esztétikai nevelődé-se szeretett nagynénje házában – a jól ápolt kertet szemlélve és a gazdag könyvtár német irodalmi köteteit olvasgatva – indul meg tehát. Meg-határozó esztétikai élményei itáliai útján érik: művészettörténeti tanul-mánnyá kerekedő beszámolóban idézi föl, milyen hatást gyakorolt rá Rómában a Szent Péter bazilika meg a Pantheon, Nápolyban a királyi pa-lota látványa. A beszámoló nyomán pedig indítatva érzi magát, hogy a képzőművészethez, az irodalomhoz meg a zenéhez való affirmatív viszonyáról is megemlékezzen.

V. nem akar hasonlóan határo-zott művészeti fölfogással előállni. A művészethez fűződő viszonyáról eltöprengve, inkább tanácstalansá-gának ad hangot. Nem derül ki, mit gondol az esztétikáról, nem állítja a művészetet semmiféle fejlődésfo-lyamatba, nem kockáztat meg föl-tételezéseket róla, milyen szerepet is

játszik a művészet a nemzeti kultúrában. Hangsúlyozottan személyes marad; művészeti élményeit a saját élettörténetébe helyezi. Nem, nem beszél a maga fejlődésfolyamatáról, esztétikai tapasztalatait nem próbálja a maga fejlődésébe illeszteni. Mesél csupán, földézi, milyen meghatározó művészeti élmények érték. Elmeséli, mennyire szereti a komolyzenét, milyen kevéssé ért a képzőművészethez, kritikusi munkássága során hogyan választotta ki a szemlézett szépirodalmi művet, a világot járva hogyan hatottak rá az építészet alkotásai. Nem tagadja, hogy a művészet igenis játszott szerepet a filozófiai gondolkodásában. A műalkotásokkal való találkozásait azonban nem valamiféle racionalizálható tapasztalatként fogja föl – éppen a ráción túli élményként azonosítja. Az amiens-i katedrális megpillantásának emléket vagy egy New York-i Van Goghkiállítás műveivel való találkozását földézve egyenesen „transzcendenciaélményt” emleget. Neki, a vallástalan gondolkodónak nem a vallásos hit gyakorlása nyomán sikerül valamiféle transzcendens szférával kapcsolatba kerülnie: a kivételesen nagy műalkotások megtapasztalása nyomán jut a transzcendencia élményéhez.

(Család) Sz. memoárja nem megérteni akarja a családi környezetet: föl-

idézni csupán. Hogy memoárjának főhősét – saját magát – bemutathassa, be kell mutatnia a gyökereit. Emlékezését ősei és családja megrajzolásával indítja tehát. Megtudjuk tőle, hogy felvidéki, német eredetű magyar köznemesi családból érkezik. Első ismert őse egy selmeci bányaigazgató; a nemességet annak fia szerzi meg; nagypapa jómódú bányatulajdonos; elszegényedett apja szolgabírói hivatalt vállal. Anyai nagypapa magyar nemesember, nagyanyja német asszony, anyja, noha apai ágon magyar eredetű, egyetlen szót sem tud magyarul. Apja, ezt is megtudjuk, magas és szálas férfi, nagyszerű természet és nagy jellem; anyja magas és karcsú alak, élénk érzelmi életet élő asszony és rajongásig szerető anya. A memoáríró csak olyasmit közöl olvasóival, amit ő maga is tud. Nem fölfedezni akar; nem megismerni valamit, amit eddig maga sem ismert, és nem megérteni valamit, amit eddig maga sem értett. A már ismerttet és a már értettet gyűjti össze és közli velünk. Ismeri és érti önmagát, így ismeri és érti azt is, amit önmaga bemutatásához szükségesnek gondol. Mintha egy térképet adott volna a kezünkbe, amivel eligazodhatunk.

V. nem földézni akar: éppen megérteni. Ő nem eleve tud és ért valamit, amiről utóbb tudósít minket, olvasóit. Nem, emlékirata egészének tétje éppen a tudás megszerzésében és a megszerzett tudás megértésében

áll. Nem geneológiai fejlődésvázlatot nyújt át, amelynek a végén, íme, megjelenik ő. Nem nyomoz hát vissza családjának történetében, kizárólag szülei alakja érdekli. Őket sem bemutatni akarja, megérteni inkább. Az emlékezet működése érdekli, hogy tudniillik mire emlékszik – és különösen, ha nem emlékszik, miért, milyen elfojtások nyomán nem emlékszik – a szüleivel kapcsolatban. Nehéz, az olvasó számára is érezhetően fáradságos emlékezetmunka eredményeként végül kirajzolódik a két alak. A föltűnően szép, művészi hajlamokat ápoló nő, aki önálló ambícióit föladvá férjhez megy, gondos, de megkeseredett anya lesz. Az alacsony termetű, kicsit szürke, de szeretetre méltó férfi, a hatalommal szemben örökké megalázkodó és mindig megbízható hivatalnok apa. És kettejük viszonyából fölsejlik a rossz házasság, a boldogtalan család képe. Az olvasó itt nem térképet kap a kezébe: úgy érzi, valamiféle, fejteni kezdett, de talán sosem megfejthető rejtvénybe kezdik bevonni.

(*Visszaemlékezés*) Sz. visszaemlékezése mintha igyekezne distanciát tartani a filozófiától. Rajta dolgozva nem filozófiát művel; kifejezetten azért kezd bele, mert éppen nem tud filozófiával foglalkozni. Alighanem határhelyzetben érzi magát. Ötvenes éveinek második felében jár;

úgy látja, elérkezett a számvetés ideje, vissza lehet tekintenie a pályájára. A forradalom és a szabadságharc bukásával a korábbi, reformkori nyilvánosság fórumai megszűnnek; az egész felnőtt életében írással foglalkozó, a nyilvánosság közegeben tevékenykedő gondolkodónak így kényszerűen a maga számára kell följegyzéseket készítenie. Az összeomlás traumája pedig a nemzethalál vízióját látszik valóra váltani; be kell számolnia a történektől, el kell gondolkoznia a nemzeti lét és nemlét alternatíváján. Az emlékirat megszületésében, több jel elárulja, mindhárom szempont tetten érhető. Az egyéni számvetés alkalmá, a nyilvánosság közege nélkül maradt szerző kényszerű írásterápiája és a történelmi kataklizma tanújának történetfilozófiai töprengése: a memoár keletkezésében mindegyik szerepet játszik. Ugyanakkor pillanatig sem kétséges, hogy a visszaemlékezés lehetséges. A múlt szilárd és bizonyos, a visszaemlékezőnek csak a múlt felé kell fordulnia és meg kell ragadnia a múlt üzeneteit. Az emlékezetmunka itt problémamentes és könnyen elvégezhető.

V. számára ellenben a visszaemlékezés éppenséggel azért sajátképpen filozófiai tevékenység, mivel a múltat ő nem látja szilárdnak és bizonyosnak. Ő nem azért fog visszaemlékezésébe, mintha valamilyen határhelyzetben érezné magát. Nem

gondolja, hogy itt volna a számvetés alkalmá; nem maradt nyilvános fórum nélkül; nem akar földolgozni friss történelmi kataklizmát. Visszaemlékező munkáját a filozófiai munkálgodás sajátos területeként körvonalazza. Mintha az enigmatikus nietzschei aforizmát követve minden nagy filozófiát eleve úgy fogna föl, mint szerzőjének akaratlan önvallomását. Az emlékezés tétje nála tehát: éppen maga a filozófia. Memoárszerzőként emlékezetmunkát végez, nyilvánosság előtt fölmutatva a próbálkozásokat, ahogy a maga korai emlékeinek megidézésére indul. Megkísérli megragadni az emlékeit, finom elemzés alá vonva, hogy vajon miért, milyen elfojtások nyomán nem talál rájuk. Az emlékek földidézési kísérlete nyomán pedig az első képekig hatol tovább: gyerekkora pillanatnyi látványait idézi föl, amelyek még jelentésük nélkül tolnak föl benne, elbeszélésbe még nem foglalva jelennek meg előtte. A fogalmiságot megelőző és narrativitást nélkülöző képeket fogalmi alakra hozni és narratívába foglalni: az ő memoárjának ez lesz egyszerre rebbenékenyen szubtilis és kíméletlenül radikális kísérlete.

(Politika) Sz-nek van saját politikai filozófiája. A filozófiával, lehet mondani, valószínűleg egyáltalán azért kezd foglalkozni, hogy filozófiai ref-

lexiót nyújthasson a születő modern politikai nemzetről; a „magyar philosophiához” írott „propylaeumai” után, mint beszámol róla, rögtön éppen a „társasági philosophiához” írott „propylaeumait” készíti el. Politikai filozófiája közvetlenül általános filozófiai nézeteiből következik. A filozófiában az idealizmus és a realizmus, a valóság tényeivel nem számoló idealizmus és az eszmékre nem tekintő realizmus szélsőségeivel szemben foglal állást. Politikai filozófiájában, hasonlóképpen, egyfelől a forradalom idealizmusát, másfelől a stabilitás realizmusát bírálja, a reform alternatíváját – a valóság adottságait is szem előtt tartó változtatás eszméjét – szegezve velük szembe. A reform programját – a megfontolt haladás rendszerét – pedig Széchenyi törekvéseiben látja megtestesülni; büszkén emlékszik vissza rá, hogy, mint maga minősíti, a legnagyobb magyar szűk baráti-tanácsadói közhöz tartozhatott.

V-nek nincs saját politikai filozófiája. Igaz, a filozófiát annak idején, az indulásakor épp azért választja, hogy képes legyen megérteni az őt körülvevő világot: az őt körülvevő szocializmus világa pedig, a maga hirdetett önképe szerint, épp a politikai ideológiaként funkcionáló marxista filozófia terméke. Memoárjának nagy narratívája épp az a szellemi küzdelem, amit a világ átalakításának programját nyújtó marxiz-

mus elsajátításáért, értelmezéséért, majd meghaladásáért folytat. A küzdelem eredményeként fokozatosan elszakad az ideologikus filozófia álláspontjától és világ átalakításának programjától: visszaemlékezését fogalmazva, ma nem tartja legitimnek sem az ideológiai szerepet játszó filozófiát, sem a világ átalakításának filozófiai törekvését. A politika világa persze erősen foglalkoztatja: mint elmeséli, korai Husserl-könyvei és kései Heidegger-tanulmányai között, jó ideig politikai szociológiai esszét írt; emlékezetes repülőegyetemi előadássorozatot tartott a demokráciáról meg Bibó politikai gondolkodásáról. Ma azonban határozottan tagadni látszik, hogy a filozófiának bármiféle köze kellene legyen a politikához.

(*Történelem*) Sz. könyvében kétszer sejlik föl a történelem, a napóleoni háborúkkal és a forradalommal-szabadságharcokkal. A napóleoni háborúk a saját életének meghatározó tapasztalatává válnak, a forradalom-szabadságharc a nemzet létének vagy nemlétének alternatívájával szembeállít. A napóleoni háborúk hírére hallva lesz katonára, hazafias lelkesedés viszi rá, hogy önkéntesnek álljon. Részt vesz több fontos csatában; katonaként eljut számos országba – megjárja Itáliát, Franciaországot, Svájcot, Bajorországot és Galíciát –;

tudatosan és rendszerezetten gyűjti úti tapasztalatait. Katonakorszaka hosszú ideig, csaknem negyedszázadig tart, a maga fejlődése szempontjából azt mégis afféle előkészítő szakasznak ítéli: az irodalmi munkálkodáshoz és a filozófia műveléséhez vezető útként tekint rá. A forradalom-szabadságharc bukásának traumája nyilvánvalóan meghatározóan járul hozzá, hogy memoárjának megírásába fogjon. A bukás a nemzethalál rémlátomását idézi föl a számára, a történelem tanújaként a történelem filozófiai értékelésére is vállalkozni próbál. Memoárjának a forradalom történetét földéző fejezete nem készül el; a forradalom szisztematikus értékelése során a sikertelenséget a forradalmi aktorok „képzeltetésének” tudja be: bölcséleti alapbeállításának megfelelően, a valósággal nem számoló idealizmus megnyilvánulását fedezi föl tehát benne.

V. könyvében ugyancsak két történelmi esemény jelenik meg, a negyvennégyes vészidőszak és az ötvenhatos forradalom. A vészidőszak traumatikus tapasztalata teszi felnőtté, és – végső soron, a mából legalábbis így tekint vissza rá – az avatja filozófussá. Negyvennégyben kilencéves, a magyar vészidőszak történéseit már tudatos kisgyerekként éli meg tehát. Emlékezete, ami eddig nem akart működni, ettől kezdve élesen világos, határozottan értelemteli és narratívába szervezett

képeket szolgáltató számára. A kisfiú sárga csillagot kap; családjával együtt csillagos házba kerül; nap mint nap lekolompolják a ház udvarára, ahonnan a kiszemeltek a Duna-partra hurcolják; tanúja lesz, amikor anyja és nagynénje összevitatkozik, nem kellene-e a gyerekeket vidékre menekíteni. A kisgyerek alig néhány hónap alatt föl nő és megöregszik; beleég saját másságának és alacsonyabbrendűségének, üldözöttségének és megsemmisíthetőségének tapasztalata. A forradalom idején egyetemista. Egyrészt tevékeny és lelkes résztvevője az eseményeknek: huszonharmadikán feleségével együtt ott van a Bem téren és Kossuth téren; nemzetőrnek jelentkezik; az egyetemi katonai bizottság tagja lesz. Másrészt az események sodrában időről-időre rossz érzése támad: a Kossuth téren, minthogy társaival együtt nemcsak magyar, de vörös zászlókat is a kezükben tartanak, gyanakodva kezdik figyelni őket; a nemzetőrök között hamarosan idegennek kezdi érezni magát. Ötvenhatot ugyanakkor természetesen – a nagyobb szabadság irányába ható – forradalomnak érzi, a rá következő megtorlást pedig keserűséggel éli meg. Mindenesetre, a forradalommal indul el azon az úton, amelynek végén föl adja előbb szocialista meggyőződését, majd marxizmusát.

(*Filozófia*) Sz. számára határozottan körvonalazott gyakorlat és ismeretterület. Nem állítja ugyan, hogy mindig is a birtokában lett volna, de amint fokozatosan rátalált, pontosabban inkább kidolgozta önmagának, attól kezdve szilárdan be tud számolni róla. A filozófia, egyrészt, számára az élet filozófiája, nem elvont-életidegen szobatudomány. Mint büszkén meséli, életében kétszer is megkeresik filozófiaprofesszori ajánlattal, de ő mindkétszer határozottan ellenáll. A filozófiaprofesszor életidegen „szobaphilosophiájával” szemben a maga törekvéseit „öntájékozásunkra intézett philosophálás”-nak nevezi; filozófusnak gondolja tehát magát, de a filozófiát inkább az élet személyes megformálásának valamiféle instrumentumaként fogja föl. Filozófiai fölfogásának középponti gondolata, másrészt, az idealizmus és realizmus közötti közvetítés; pontosabban egy kettős vita: egyfelől a „szemlélődő philosophia”, az „eszményi irány” a „valóság nélküli”, „ábrándos” idealizmus, a másfelől az „eszmeüres realizmus” bírálata. A kettős bírálat alapja ismeretfilozófiai jellegű: a megismerési folyamat empirikus kiindulópontjának fölfogása, a valóság „tárgyilagos” szemlélete, a fogalmak valóságalapjának hangsúlyozása húzódik meg a háttérben. A két bírálat közül ugyanakkor az előbbi határozottan hangsúlyosabb.

Korunk, vélekedik, a „forradalom korszaka”, amelyben a „keresztény emberiség a fennállót eszmék szerint igyekszik alakítani”, ebből következőleg manapság inkább az idealizmus elúrhodása fenyeget. Innen adódik, hogy visszaemlékezése két leggyakrabban és leghevesebben bírált alakja, érdekesmód, egyfelől az „elméleti idealista” Hegel, másfelől a „gyakorlati idealista” Kossuth. Ahogy a spekulatív-szemlélődő német filozófia főszereplője, Hegel az élettől és a valóságtól elrugaszkodva, a fogalom dialektikus eljárásával, hamisan szerkeszti az embert, istent és a valóságot, úgy a forradalmi-fölforgató magyar politika kulcsalakja, Kossuth életidegen-doktriner radikális elveihez ragaszkodva, romba dönti az országot és a sír szélére juttatja a nemzetet. A kettős vita, illetve a szemlélődő filozófia/ábrándos idealizmus bírálata a szöveg számos helyén előbukkan, egyaránt alapját képezve a gondolkodó politikai állásfoglalásának, teoretikus munkásságának és gyakorlati életvezetésének. Ez lesz politikai filozófiájának alapja, a változatlan „stabilitással” és a fölforgató „forradalommal” egyaránt szembehelyezett „reform” rendszerével a középpontban. Ez lesz műkritikusi ars poétikájának szíve közepe, amely szerint az ideális műalkotás az észrevétel-reprodukció által összegyűjtött anyag eszményesítő-produktív földolgozását nyújtja. Ez lesz

pedagógiai gyakorlatának vezérfonala, amelyben az „anyag” úgymond megelőzi az „alakot”, a természetrajztól indulva, a földrajzon és a történelmen át a filozófiáig jutva el. És ez lesz élete megformálásának regulája, amelyben harmonikusan egészíti ki egymást a lélek és a test fejlesztése, amelyben a bölcséleti tevékenység meg a dohány- és dinnyetermesztő testi munkálkodás egyaránt megtalálja a maga helyét.

V. számára éppen nehezen meghatározható jelenség. Ha ott világos meghatározások szerepeltek, itt épp a világos meghatározások hiányával vagyunk kénytelenek szembesülni. Az ő szövegének szövevényében útnak induló olvasó tehát nincs könnyű helyzetben: hogy tudniillik a visszaemlékező mit is gondol róla, voltaképp mi is a filozófia. A határozott állásfoglalás, a bizonyosságok megfogalmazása, a fogalmi szigorúság a visszaemlékezőtől általában is idegennek látszik. A visszaemlékezés második egységének, az értő barát készítette életútinterjúnak a címe – „A fontos, hogy amit állítok, ne legyen egyértelmű” – igencsak árulkodó. Az egyértelműségtől rettegő visszaemlékező attól is ódzkodik, hogy saját tevékenységéről határozottan fogalmazzon. A gesztus nyilvánvalóan provokatív is: a tudós, aki egész életét a filozófiának szentelte, ma a hazai filozófiai szcénán legjelentősebb alakjainak egyi-

ke, íme, azzal bosszantja az olvasóit, hogy nem tudja, voltaképp mivel is foglalkozott-foglalkozik egész életében, azaz mi volna tehát a filozófia. A szövegben elszórt megjegyzések, egyrészt, körülírják csupán a filozófia fogalmát. Ezeket összeolvasva, úgy tűnik, az ő számára a filozófia valami olyasmi, ami inkább kérdés, semmint válasz; inkább beszélgetés, semmint monológ; inkább tevékenység, semmint teória; inkább elbizonytalanít, semmint megnyugtat; inkább a tisztánlátást kell segítsse, semmint hogy vigaszt nyújtson. Az olyan filozófia, amelyiknek kész válaszai vannak; amelyik a bizonyos tudás birtokában kinyilatkoztat; amelyik a praxistól elkülönülő üres elmélet csupán; amelyik befogadójának megnyugtatásában látja csupán a maga feladatát; amelyik valamiféle hamis vigasszal szolgál – nos, ez a filozófia mélyen idegen tőle. Esménye, egy helyen világosan meg is fogalmazza, az európai kultúra első bölcselőjének, a korai Platón-dialógusok Szókratészének filozófiai működése: a kérdésekkel, a beszélgetéssel, a nyilvános tevékenységgel, a zavarba hozó-elbizonytalanító funkcióval meg a kíméletlen tisztánlátást elősegítő eredménnyel. A filozófiáról alkotott fölfogásáról, másrészt, közvetve, sokat elárul a marxizmussal folytatott küzdelme. Sokszor vissza-visszatér erre, mindegyre eltűnődve rajta, a

számára mi volt annyira vonzó, majd mi lett annyira idegen a marxista filozófiában. Életének egyik legfontosabb küzdelme ez, ahogy a marxizmust előbb igyekszik elsajátítani, majd utóbb megpróbálja kritikailag átértelmezni, hogy végül sikerüljön elszakadnia tőle. A küzdelem végén, az elszakadás eredményeként ma úgy látja, két tényező van, ami miatt elégtelen-idegen lett számára a marxizmus: hogy olyan filozófia, amely ideologikus, és amelynek nincsen antropológiája. Hogy tehát benne a filozófiai ideológiává alakul, a világ átalakításának, az evilági megváltásnak a teóriája lesz. És hogy nem mond semmit az emberről, az ember világban betöltött helyéről. A visszaemlékező eszerint, figyeljük meg, nem hisz a világ megjavíthatóságában – különösen ellenszenves neki az evilági megváltás programja –, és a bölcsélet feladatát éppen abban látja, hogy az reagáljon mindarra, amit az ember általában gondol. Ez a belátás lesz az, ami aztán Marxtól Heideggerhez vezet el majd.

(Származás) Sz. német származású. Egész tudatos életét annak szenteli, hogy elvágja saját német gyökereit és őszinte-lelkes magyarrá váljon. Fölmenői, ugye, német eredetűek; apai ágon tisztán német eredetű armalista nemesek, bányászok, hivatalnokok; anyai nagyanyja ugyancsak

német lévén, magyar származású édesanyja sem tud magyarul. A családi körben, otthon, németül beszélnek tehát. Gyerekkorát, ráadásul, szlovák környezetben tölti, tanulmányait pedig latin iskolában kezdi meg. Mégis, tudatos életét az első pillanattól kezdve magyar azonosságtudattal éli. Magyar identitású apja hangsúlyt helyez rá, hogy gyermeke teljesen magyarrá váljon, kilencéves fiát a miskolci kálvinista iskolába írattja hát. A család aztán Felvidékről az Alföldre költözik, a fiú tisztán magyar környezetbe kerül. Irodalmi pályáját megkezdve, első teoretikus munkáját még német nyelven közli, első publicisztikai írását pedig német nyelven írja, s csak a barátja fordítja magyarra, későbbi műveit azonban eltökélten magyar nyelven szerzi. A német gyerek tudatosan magyar íróvá lesz.

V. zsidó származású. Természetesen érzett és problémátlanul megélt magyar azonosságtudattal éli az életét, közben pedig változóan viszonyul saját zsidóságához. Kispolgári, asszimilált zsidó családból indul, családjában a zsidóság nem beszédtema, a gyerek is csak azért tud egyáltalán a maga zsidó származásáról, mert az iskolában zsidó hittanra jár. Zsidósága csak a megkülönböztetés jelei és az üldöztetés tapasztalatai nyomán tudatosul benne. A magyar vézskorszakot átélve, kisgyerekként tapasztalja meg kényszerűen, hogy

más, mint a többiek. Saját zsidósága, úgy tűnik, csak most, visszaemlékezéseit fogalmazva – és általában az emlékezésnek a filozófiában játszott szerepét problematizálva – válik fontossá számára. Memoárjából mindenesetre két dolog kitűnik. Hogy, egyrészt, bármilyen üldöztetés ellenére, soha, pillanatra sem gondolkodik el komolyan rajta, hogy elhagyja a hazáját. Lehetősége lenne rá, barátainak példái is ösztönözhetnék, de nem, ő ezt, a magyar életvilágot érzi a magáénak. S hogy, másrészt, valamiféle zsidó/zsidós attitűdöt mindenképpen számon tart és értékeli. Önreflexív és önironikus beállítódásnak látja, a saját álláspont „ironikus visszafogottságáról” beszél vele kapcsolatban.

(Közösség) Sz. tudatosan alkotja meg önmagát mint irodalmi szereplőt. Minden korábbi tevékenységét csak előkészületnek érzi, minden addigi vállalkozását csak fölkészülésnek gondolja ahhoz, hogy megvalósíthassa voltaképpen célját: író és filozófus legyen. Amint irodalmi pályára lép, határozott választás elé kerül: anyanyelvén, németül kezdjen publikálni, vagy a magyar nyelv mellett döntsön. Választása, észrevehetően, nem csupán érzelmi jellegű. Mint beszámol róla, a magyar nyelvet és az alakuló magyar irodalmi nyilvánosságot racionális számítás és tudatos

döntés nyomán választja. A német irodalmat fejlettnak és tagoltnak látja, amelynek jól belakott terében nehéz volna elismeréshez jutnia és kitüntetést nyernie. A magyar irodalmat épp fejletlensége teszi vonzóvá számára: hogy annak „parlag terén” úgymond „minden ültetett virágocska” „új nyeresemény”, amelylyel sikert arathat és megbecsülést szerezhet magának. A filozófiát pedig nem az irodalomtól független területként fogja föl: éppen a tágabb irodalmi tér új részterületét fedezi föl benne. A memoáíró számára a filozófia a filozófiai étellel azonosul, a szélesebben fölfogott irodalmi élet valamiféle önállósuló megnyilvánulása lesz tehát. Nem meglepő így, ha saját szellemi közösségének nem annyira a filozófusokat, hanem inkább az írókat érzi. A maga konstruálta „egyezmenyes filozófiai iskoláról” itt egyáltalán nem emlékezik meg, kizárólag az iskola társalapítójáról, Hetényi Jánosról ejt néhány elismerő szót. Valódi hősei az irodalmi élet baráti jelesei lesznek: életszerű miniportrét rajzol Kisfaludy Károlyról, Döbrentei Gáborról, Szemere Pálról vagy Jósika Miklósról.

V. vegyésznek készül, érdekli a matematika is, aztán mégis korán a filozófia mellett dönt. Meg akarja érteni a világot maga körül. Meg szeretné tudni: vajon miért van, hogy a marxizmus szellemében épített szocializmus valahogy egyre nyomasz-

tóbbnak tűnik a számára? Magával az elmélettel van-e baj, vagy csak azal, ahogy alkalmazzák? A filozófiát, a marxista filozófiát választja tehát. Se a kor nem segít neki benne, se az intézmények nem alkalmasak rá, hogy a filozófiát valóban megismerje. Viszont rendkívüli szerencséje lesz: kapcsolatba kerül a magyar filozófiai hagyomány legjelentősebb alakjával, Lukács Györggyel, és közösségre talál a korszak legfontosabb hazai filozófiai csoportosulásában, a Budapesti Iskolában. Memoáírjában, ahogy olvassuk, ehhez képest érdekesmód Lukács inkább rokonszenves öregemberként tűnik föl, a Budapesti Iskola pedig szoros baráti körnek látszik. Lukács nem a vitásra érdemes bölcséleti nézeteivel és vitatható politikai állásfoglalásával lép elé: karizmatikus öregként, akit a visszaemlékező, mindenel együtt és mindennek ellenére, szeretni tudott. A Budapesti Iskola pedig erős rokonszenvekre épülő, ám határozottan érdektagolt és intrikáktól sem mentes csoportosulásnak látszik. Az eredetileg a marxizmus rekonstrukciójára szövetkezett iskola, tudvalévően, a marxizmus dekonstrukciójához érkezik el. Megszűntét a visszaemlékező egyszerre éli meg fájdalmasan és fölszabadítóan: mint meséli, „megváltó eszme” és „filozófiai álláspont” nélkül marad ugyan, az iskola fölbomlását mégis valamiféle „megszabadulásként”

tapasztalja meg, amelynek nyomán: „végre önmaga lehet”.

(Vallás) Ahogy minden kultúrterületről, Sz-nek erről is szilárd képe van. Visszaemlékezésének lapjai közé illeszti hát vallásbölcseleti értékezését is. Annak idején ez az első önálló munkája, ez az eredetileg németül írott és megjelent traktátus; indíttatva érzi ezért magát, hogy memoárjának gondolatmenetébe illesztve, most magyarul is közreadja. A tanulmány a vallás jelenségének ellentmondásos jellegéből indul ki: hogy tudniillik, bár tárgya nem látható és nem tapasztalható meg, a vallás mégis az emberiség egyetemes megnyilvánulása, azaz az igaznak és bizonyosnak az egyébként csak a látható és a megtapasztalható jelenségeket elfogadó ember szükségképpen manifesztációja. A vallás egyetemes jelenségében, szól a gondolatmenet, el kell különítenünk egymástól a lényegét és az alakot: az isten és a halhatatlanság hitében megnyilvánuló lényegét az egyes pozitív vallások időben és térben megnyilvánuló alakú különbségeitől. Az egyetemes, ezért szükségszerűként értelmezett vallás észvallás tehát: az ember egyetemes-szükségképpen sajátja éppen az emberi ész és a vallásos alkotás, vagyis úgymond kizárólag az emberi ész gondolhatja el az érzékfelettit. Az észvallás pedig liberális és tole-

ráns; szemben áll bármiféle vallási türelmetlenséggel és kirekesztéssel. Kerek és világos koncepció, a filozófiai alapbeállítással összeegyeztethető teória.

V., ahogy általában másról sem, erről sem fejt ki határozott álláspon- tot. Sőt, itt, a vallás dolgában még bizonytalanabb, mint egyébként. Vita nélkül elfogadja beszélgető- partnere – Petrit idéző, de Weberre visszamenő – minősítését, hogy val- lásilag voltaképpen bizony „amu- zikális”. A családjában nem ülnek vallási ünnepeket; iskolai hittanórái nem gyakorolnak rá különösebb be- nyomást; nem hisz semmilyen té- teles vallás tanításaiban; a vallásos transzcendenciával nincsen talál- kozása. Racionalista, aki azonban elismeri, hogy igenis léteznie kell valamiféle, érzéki tapasztalatainkkal nem hozzáférhető valóságzférának. Ezt a transzcendenciát azonban nem vallásilag tapasztalja meg. Nem, a transzcendencia élményében – lát- tuk – a művészet részesíti. A nagy műalkotások, a fenséges épületek, a képzőművészet elemi erejű darab- jai, a fölemelő zene: ezekben ragadja meg valami, amire nincsen racioná- lis magyarázata. A vallási transzcen- denciaélmény az ő életében csak a hiányával van jelen.

(Kritika) Sz. vérbeli kritikus. Amint kapitányi rangját odahagyva nyuga-

lomba vonul és az irodalom területére lép, először főként kritikákkal jelentkezik. Egyike lesz az akkor szerveződő kulturális nyilvánosság kritikusi szereplőinek: az induló folyóiratokban kezd bírálatokat közölni, egyként szemlélve szépirodalmi és értekező prózai munkákat. Visszaemlékezésében határozottan állást foglal a kritikusi szerepről is, és világosan rögzíti a maga kritikusi elveit is. A kritikusi szerep, meséli, a megszülető magyar irodalom megfelelő történeti szakaszai szerint alakul. A kritikus előbb az irodalom afféle kevés becsületet élvező, fizetség nélkül munkálkodó, inkább csak bosszúságot gerjesztő alakja; majd önálló, elismert és megfizetett szereplője; végül országos hírű, a politikai vitákat is alakító tényezője. A maga kritikusi elveit bölcseleti elveivel összhangban fogalmazza meg. A műalkotás a reprodukált anyag produktív földolgozásában áll, a műkritikusnak ezt a folyamatot kell föltárnia tehát.

V. maga is ír kritikákat, semmiképp sem tekinti azonban kritikusnak önmagát. Hangsúlyozza, hogy nem ért a dologhoz. Nincs kritikusi ars poétikája, sőt, általában is vitatja, hogy a kritikusi ars poétika mint olyan, egyáltalán lehetséges volna. A kritika nem lehet valamiféle elvont szabályok alkalmazása konkrét műalkotásra. A kritikus nem ismerheti a szabályokat, amelyek alapján a

műalkotást meg kell komponálni, és nem mondhatja meg, hogy a konkrét műalkotás nem ezeknek a szabályoknak megfelelően van megkomponálva. A kritikus racionalizálhatatlan tevékenységet folytat: megpróbálja megfogalmazni, hogy ebben a konkrét műben mi is a rendkívüli és a nagyszerű. Nem szabályt alkalmaz, hanem a maga tetszését igyekszik indokolni. Kritikáit írva, meséli, maga is így tesz: szabályalkalmazás helyett a lelkesedésének ad hangot. Ráadásul, teszi hozzá, gyakran nem is a mű egésze ragadja meg, csupán egyes részletei. Ha időről-időre ír is kritikákat, semmiképp sem kritikus tehát.

(Magány) „Általában életemben rendesen nem azt tettem, amit a nagy tömeg, tehát különködtem, de nem szántszándékosan, hanem mivel keblem másra vonzott, s azt ritkán helyeselhettem, mi után a sokaság tolongott.” Ezt Sz. meséli el önmagáról. Mint joghallgatónak, tizennyolc évesen módja nyílik rá, hogy több hónapig látogassa a pozsonyi országgyűlés üléseit. Hogy az ülésekre bejuthasson, magyar ruhát kellene csináltatnia hozzá. A ruhapénzen ő azonban könyveket vásárol, így az országos ülésekre nem is juthat be. A többiek, a társai bejuthatnak, ő nem. Ez, teszi hozzá, „ítéletem szerint helyesen is történt, mert otthon

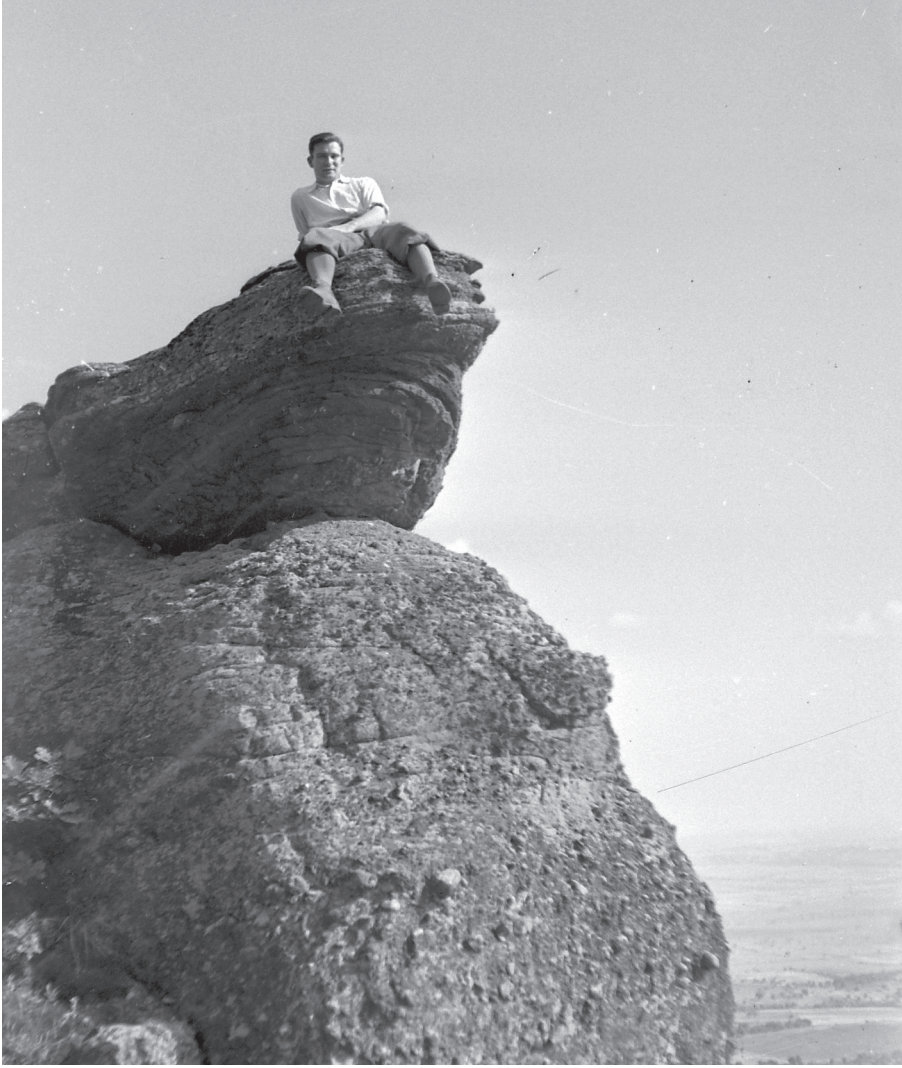
jó könyveimből csakugyan többet tanulhattam”.

„A tömegnek soha nincsen igaza – ezt azóta is tudom.” Ezt a gondolatot meg V. fogalmazza meg. Kamaszgyerek, amikor az épülő szocializmussal szemben lassanként homályos ellenérzései támadnak. Nem, nem tudja, persze, tizennégy évesen nem is tudhatja, hogy a Rajk-per nem egyéb aljas hazugságnál. Ami-

kor azonban az apja elviszi valami nagygyűlésre, ahol bejelentik Rajkék árulását, elmondván, hogy az árulókat Rákosi elvtárs éberségének köszönhetően, íme, most leleplezték – nos, akkor valahogy hirtelen rosszul kezdi érezni magát a bejelentést megtapsoló, lelkes tömegben. Ez a rossz érzés, fűzi hozzá, „hamarosan lehetővé tette, hogy kételkedni kezdjek.”

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

Csoma Gábor

ALKONYODIK

Lehetőségeim csapdái
ásítanak rám.
Létem árnyával birkózom.
Gesztusaim
mint viseltes ruha
lógnak rajtam.

EMBER

a szavak csempéibe feszülsz
az eget tapétázod magaddal
sóhajod kőnek kiáltod
léted magadhoz mintázod
magadat magaddal igazod

Csoma Gábor 1958. szeptember 15-én született és 1981. december 25-én saját elhatározásából halt meg. 23 év és 3 hónap után érzékeny talált tárgyat visszaadta. *A varázsló halála* című Csáthot mindenesetre nagyon kedvelte.

ÉN

vagyok
magam után – néha – nyomot hagyok
adok
mocskos-mámor szemfedőt kapok
a nagyok
arca fölöttem holdként ragyog

mosolyom
néha-néha eladom
konokon
keserűen nevetek romomon
otthonom
önmagam árnyékában hordozom

ELSZAKADÁS

Egymásba tükrözve
vontuk meg
saját semmink
határát,
a szavaink peremén
egyensúlyoztunk.
Áporodott fény
hajolt ránk.
Árnyainkba
takaróztunk.
(...)

Késő gesztusod
lehullt élém.
Bujdokoltam tovább
(...)
elhagyatottan.

KERESŐ

Én hiába
keresem,
elfelejtettem
nevem,
tétován matat
kezem.
A tátogó semmit
lesem
– jobb belső zsebemben
sem lelem –
nem tudom, mi történt
velem.
Én valahol elvesztettem
a nevem.

FÉLELEM

Félek
a fától
a pillanat villanatótól
a mosolyok poshadt tavától
nőtől, baráttól

*

beléd mar az idő
álmod szűkölve remeg
léted félretaposva nő
hangtalan hangokból áll
a magány fogja csupán kezéd

(depresszió)

kőnehéz vagyok
a szél sikoltásából hallom lihegésemet

REGGEL

fekete fények földhöz szegeznek
bennem fakó
fájdalmak remegnek
fáradt, furcsa menetben
vonul a valóság felettem

Tudod, Indián, furcsán érzem az időt. Kis parányi egységei – melyeket soha nem tudtak mérni, és soha nem is fognak tudni mérni – rám kúsznak, belém marnak, fojtogatnak. Látom, ahogy a távolból közelednek felém, elérnek, majd ölelésül egyre egyre szorosabb. Kiáltani szeretnék, menekülni, de mindhiába. Ellenségemmé vált az idő, létemre tör. Egyedül vagyok, nem vagy velem.

Ellenem fordult a tér is. Minden mérhetetlen kicsiny része gúnyosan kacag, hogy aztán orvul támadjon rám. Sunyin, lehajtott fejjel kúsznak felém, hogy elborítsanak, hogy eltemessenek, hogy kétségeket szüljenek és növeljenek bennem. Ellenséges dimenziók hurokját feszíti rám a tér. Egyedül vagyok, nem vagy velem.

Válaszolsz, de tudod, hogy ez
nem az IGAZI VÁLASZ

És ahogy sokasodnak a
kérdések
Úgy szívárogo el belőled
Úgy veszted el
A régi válaszaid igazát
is.

A hangok egymásutánja
megmarad.
De a valódi tartalom
feloldódik
A sok hamis válasz

(...)

Ahogy felsőbb osztályba
lépsz
Egyre több lesz a kérdés
És egyre szürkébb lesz minden

Végül kikristályoso-
dik benned a szürkeség
De akkor már nem élsz.

IMA

Uram, add
hogy a csönd ne iszonyt keltsen.
hogy a szó rossz fegyver ne lehessen
hogy senki senkire fa mögül ne lessen
hogy a magány börtönébe senki ne vetessen

Hozzád könyörgök, uram
bízhassak félelem nélkül
nyugalmad rám ülepedhessen
palástul, vértül

BÚCSÚZÓUL

Vonz, és félek kimondani
Vonz, és még jobban félek megtenni
Vonz, és nem merek rágondolni
Vonz, nagyon vonz, de nem akarom tudni

Mesterházi Mónika

A CÁFOLAT

megérintett
valami szabadságfokot
elkapott
valami hűséget
felszabadított
valami örömet

szidta az itteni macsókat
a nőgyógyászokat
és minden alkalommal
fájdalmat okozott
ha erre járt

lement pénzt váltani
konspirációból
a szobába tuskolt
a pénzes kezével
próbált beindítani
akár egy téli kocsit

hogyan elhittem
annyira okos volt
jobban beszélt nálam
az anyanyelvét

és mégsem ez lett elég
fogalma nem volt
nyilván a dolgaimról
de mikor ebbe is belebeszél
mikor megmondta
kinek hogy lenne helyes élni
ott derült ki
hogy ő is csak cáfolat
és vele véget ért
már nem kell megcáfolni

POLONIUS

Soha ne végezz el semmit, amit más is elvégezhet.
Ha valamiért mégis az a legegyszerűbb, titkold el.
Ha segítened kell, fogd föl penitenciaként, ne éld bele magad,
töltsd el az elvárható minimális időt, közben foglald el
magad a telefonoddal, és azonnal lépj le, amint lehet.
Ha nem nagyon necces, lépj le korábban. Közben,
előtte és utána sajnálhatod magad, ez opcionális.
Fő, hogy legyél tele magabiztos önbizalommal,
hiszen okosabb vagy másoknál. Mindig tudd,
hogy vannak fontosabb saját dolgaid, és soha
ne gondolj arra, hogy váratlan rossz helyzetekben
ezzel más is így van. A te dolgaid előrébb valók.
Mindig tudd, kik az adott ügy iránt elhivatott emberek.
Teremts számukra olyan helyzetet, hogy muszáj legyen
kitalálniuk, hogyan oldják meg. Az ilyen embert
nyilvánvalóan utálni fogod, és kicsit lenézed,
de ne éreztesd vele, mert nem taktikus.
Légy elérhetetlen. Soha ne adj írásba olyasmit,
amit nem tudsz, nem akarsz vagy elmulasztottál
megcsinálni. Ne kérj elnézést. Más is hibázik:
emberek vagyunk.

Álmok

Labrador

(Egy álombeli koncert leírása; 1976. április 3-ára virradó reggel)

Új Zenei Stúdió koncert egy 180 fokkal elfordított, L-alakú teremben. Az L rövidebb szárának megfelelő oldalszárny négyzetes, a főszárnyal szemközti falán nagy szárnyas ablakkal. Az ablak előtt fehér tüllfüggöny. A főszárnyra merőleges belső oldalfal előtt, annak teljes hosszában, mintegy hetven cm-re tőle, szintén függöny csüng alá a mennyezetről. Anyaga ugyanaz. A fal és a függöny között székek. Az oldalszárnyat a főszárnytól üvegezett szárnyas ajtó választja el, amelynek színe – mint minden ajtóé és ablaké a teremben – fehér. Az ajtó nyitva van. A főszárny is két részre tagolódik: az oldalszárny meghosszabbításának is tekinthető része – az L „sarka” – időnként mintha egy, a terem fél szélességében felhúzott fallal lenne elválasztva a főszárny nagyobbik részétől. Ez utóbbi nagyon barátságos helynek tűnik: nagy csillárjai, gipszstukkói, a hosszanti főfalon lévő ablakai távolról egy felújított XVIII. századi főúri rezidenciára emlékeztetnek. Az egész termet puha, drapp velúrbársony szőnyeg borítja, az ablakokon is kétoldalra puhán leomló nehéz függönyök. A teret a főszárnynak az oldalszárnyal átelleni részén a bejárati szárnyas ajtó zárja le.

A műsoron Sály-, Jeney-, Vidovszky-művek. A darabomhoz elektromos orgona szükséges. Az orgona a fő- és oldalszárny találkozása által kialakított térben van, mindkét irányból jól látható helyen. Játékasztala hasonlít a Filharmónia nemrég vásárolt NDK gyártmányú Musica orgonájára.

Közvetlenül előadás előtt próbálok a regisztrációkat. Az egyik beragad és f2 helyett folyamatos hl hangot ad. Próbálok javítani, ekkor kiderül, hogy a regisztrációs gombok a tangóharmonikák basszusgombjaihoz hasonlita-

nak, s az orgona melletti falon vannak. Hirtelen Tendli Pista (Sáryék egyik barátja) siet segítségemre, s próbálja kiszabadítani a beragadt gombot. Nem megy. Ekkor feláll egy kis kerek hokedlire, és egy igen hosszú csavarhúzóval benyúl a regisztergombokkal szemben – a most éppen előtűnő közfalon – lévő Bergman-dobozba, mindenki rémulétere csavarozik a vezetékek között, majd egy hüvelykujj első ízületének nagyságával azonos méretű, igen zsíros füldugót húz ki onnan (a zsír rózsaszínű kocsikenőcsre emlékeztet, a dugó szürke, kúp alakú), ráteszi az orgona tetejére s azt mondja: „*Én évek óta autószerelő vagyok; ha az orgona ettől sem javul meg, akkor megeszem a fejem.*”

Mindenki kissé ideges, az óra a falon már 8:13-at mutat. Szólok Dukaynak és a feleségének, hogy szálljanak le az orgona tetejéről, mert nem tudom felnyitni a játszóasztalt.

Elkezdődik Sáry darabja.

Sáry a félig nyitott bejárati szárnyas ajtó előtt ül egy széken az ajtó felé fordulva, s egy lassú, de elég bonyolult tartami arányokból álló mélabús dal-
lamot harmonikázik. Ezzel egyidejűleg az oldalszárnyból egymástól függet-
lennek tűnő, dobokon – főleg bongókon – megszólaló ritmusokat hallunk,
feltehetőleg amatőrök játsszák. Egyszer csak Sáry feláll, átjön ide az oldal-
szárnyba, ahol fiai, Balázs és Bánk két ismeretlen gyerekkel együtt a földön
fekve birkóznak. Balázs cibálja Bánkot, a gyermekek egymás hegyén-hátán
vannak, egyre jobban viháncolnak. Sáry még oda is megy Balázshoz, meg-
csiklandozza. Láthatólag ez is a darabhoz tartozik. Most én is a teremnek eb-
ben a részében, a függöny előtt ülök. Kissé ideges vagyok, hogy elhúzódik a
koncert, s az az érzésem, hogy a gyerekeket a továbbiakban nehéz lesz lecsil-
lapítani, s hogy ezt a darabot a koncert végére kellett volna tenni. Vidovszky
halad el előttem orkándzsekijében, arcáról némi értetlenség olvasható le,
s némi rosszallás is: valami ismét nincs tökéletesen megszervezve, s nyilván
a darabja körül sincs minden rendben. Kifelé igyekszik.

Közben a gyerekek felálltak és meglepetésszerűen egyre csendesebbek.
Balázs suttogva kér utasításokat az apjától, aki roppant derűs és mosolyog.
A gyerekek felfedezik, hogy a tüllfüggöny mögé is lehet menni, időnként el
is tűnnek mögötte. Láthatólag Balázs irányítja őket, aki most kb. 7-8 éves-
nek tűnik. Pik Kati a szemközti falnál ül, bátorítólag és sürgetőleg integet
Balázsnak, hogy folytassák tovább a darabot. Félek, hogy éppen ez a bátorí-
tás fogja esetleg kikököteni őket, de a gyerekek tökéletes zavartalansággal
nyúlkálnak a levegőben szálló néhány papírszelet és káposztalepke után. Az
ablak éppen nyitva. Úgy tűnik, az a cél, hogy a papírszeleteket még röptük-
ben elkapják, a lepkéket pedig tereljék ki az ablakon.

Sáry közben visszaült az előző helyére tovább harmonikázni. Én ismét az orgonánál ülök, s látom, hogy a terem teljesen tele van, még a bejárati ajtón túl, az előtérben is állnak. A harmonikázás végeztével Sáry feláll és az ajtó mellett egy kissé lepattogzott zománclavórban megmossa a kezét. Eztán a közönség felé fordulva beszélni kezd:

„Amit most hallottak, az a Labrador című művem. Mint tudják, gyermekkoromban, egész 1956-ig (itt úgy tűnik, hogy akkor még mindig nem lehetett több 8-9 évesnél) mozdonyvezető akartam lenni, s mozdonyommal eljutni egész a La Manche csatornáig. Onnan pedig ebben a lavórban, mely maga az Atlanti-óceán, átkelni Amerikába. A lavór szót azonban nem tudtam kimondani, ezért nagyon utáltam. Mindig labornak ejtettem. Innen a darab címe: Labrador. Most önök megkérdezhetik tőlem, miért nem mentem végül is Amerikába s vettem feleségül egy indián vagy egy néger nőt? Akinék azonban ilyen jó és odaadó felesége van, mint nekem, annak miért kellene Amerikába mennie?”

Ekkor Alíz – Sáryné –, akiről nem tudtuk, hogy itt van, megszólalt az ajtó mögül, figyelmeztetve férjét, hogy néhány dologról még nem beszélt a darabjával kapcsolatban. Ez azonban már belesimult a Sáry szavait követő elégedett duruzsolásba.

Most az én darabom következett volna, de csörgött az ébresztő, felébredtem.

Idegen vonásnem

(Delfi, 1978. május 23-án reggelre virradóan)

(Simon Albertről fényképes cikk, interjúval, egy – a réges-régi Képes Sportra emlékeztető méretű és barnaságú – képes újság harmadik oldalának alsó 2/5 részén. Az alábbi mondatra szó szerint emlékeztem ébredéskor, és azonnal le is jegyeztem. A zenekar, amelyről szó van, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola akkori növendékzenekara.)

Simon Albert: „A most itt járt BBC zenekar több tagja is kijelentette, hogy az egész világon ez az egyetlen zenekar rajtuk kívül, mely a három idegen vonásnem közül legalább egyet ilyen jól meg tud csinálni”.

Recept

(1982. október 25-én hajnalban)

Egy gyönyörű régi patikában hatalmas üvegedényben sűrű krémet készítettek számomra (nem derült ki, milyen gyógyászati célból). Tekintélyes mennyiségű mézhez édes vízben kifőtt és apró csíkokra vágott céklát és sárgarépat töltek, majd kétféle dzsem (valamint a szükséges mennyiségű tojásfehérje és cukor) hozzáadásával a masszát kemény habosra verték. Ezt aztán ráöntötték egy vastag kerek tortalapra, mely felerészben máklepény, felerészben diólepény volt.

Mikor mindezt – még mindig álmomban – Szöllősy Bandinak elmeséltük, ő munkájából fel sem nézve (épp az *Esti Hírlap* aznapi számának cikkeit jelölte meg egyenként a címüknél egy apró, nyél nélküli, három ujjal fogott körpecséttel), ezt mondta: „*Végre valami új és eredeti. Gyorsan ki kell próbálni.*”

Réz Pálnak

(1983. február 22-én délután)

Losonczy Pál, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke átnyújtja Réz Pálnak a „Kezétcsókolom” díjat.

Minden rendben

(2000. augusztus 2-re virradóan)

A Fészek Klub: mint egy Escher-labirintus csarnoka. Zsúfoltan tele emberekkel. Arra gyűltek össze, hogy Kondor Katalint kérdezhessék és válaszait hallják a Rádió aktuális helyzetéről. Kondor Katalint – aki férfias küllemmel, kissé a majdan megöregedő Szentjóbóra emlékeztetve, neheztelően szomorú arccal áll oldalt – nem könnyű észrevenni az előtte két sorban, legyezőként szétterülő, Kondornak féloldalasan háttal álló és egymáshoz simuló előre kijelölt kérdezőktől, akik között megdöbbenve fedezem fel Melis Lászlót, Kondortól egy lépésnyire. Melis szokásos zavartságával, de fontossága nem titkolt tudatával tekintget körbe-körbe. De nincs sok ideje: rövid bevezetés után máris öt szólítja a Kondor mellett álló konferáló. Melis hirtelen megoldásként lemutat rám: „*Tudom, hogy Jeney kiváló kérdéseket tudna*

feltenni.” Nagy hangzavar és tanácstalanság. Az eltervezett rituálé ily gyorsan felborult rendjének helyreállítására láthatólag nincs semmi elgondolás. Melist nem intik le, de nekem sem jeleznek, hogy várják a kérdésemet. A váratlan fordulatot követő moraj azonban csökken, s én hirtelen úgy döntök, hogy miért is ne, és hangosan megszólalok:

„Ha már Melis László megszólított, akkor mindjárt a közepébe vágva, kérdezem Kondor Katalint, hogy mi a véleménye a miniszterelnök szerda reggeli interjújáról, de főleg saját kérdezői szerepéről. Hogyan ítéli meg: riporterként az „átkosban” – a 168 óra munkatársaként – kérdezett elfogulatlanabban és hitelesebben, vagy mostani alákérdezős módszerével elégedettebb; vagy pedig nincs lényeges különbség a régi és a mostani szerepe között?”

A kérdés végét már alig hallani. Az erkélyajtók hirtelen kinyílnak, a menyegzőből kötelek zuhannak alá, rajtuk, valamint minden irányból, mintha kommandósok lennének, vad és hangos artisták potyognak le és be, összevissza rohagálva és különböző akrobata mutatványokat bemutatva. Közben a hangszórókból Kondor Katalin hangja szól távolian, mintha egy másik teremben lenne. Egy szót sem érteni belőle.

Tökéletes. Erdély Miklós jut eszembe és távozom¹.

¹ Az Új Zenei Stúdió Rottenbiller utcai, egyik – 1972-ben vagy 73-ban tartott – vasárnap délelőtti hangversenye után nem is nagyon lelezett szorongással kérdeztük Erdély Miklóst, aki az utolsó pillanatban érkezett, de a zsúfolásig megtelt teremből röviddel a kezdés után kiment, hogy mi volt hirtelen távozásának az oka. Válasza: „Benéztem és láttam, hogy minden rendben van. Úgy találtam, hogy rám nincs tovább szükség.”

Menjünk a Kittyhez

(Álom. Padova, 2008. július 19-re virradó éjszaka)

Valószínűleg vizsgaszünetben, vagy talán tanszéki értekezletet követően a zeneszerzés tanszék tanári kara éppen kifelé igyekszik a Zeneakadémia épületéből. Valaki még feltart, s valami már rég elintézettnek vélt, de mint kiderült, még mindig elintézetlen dologgal húz fel az aulában. Végre sikerül a hátsó kijáraton távoznunk, de az furcsa módon nem a Dohnányi utcára nyílik: valahol a Podmaniczky utcában találjuk magunkat. A kérdésre,

hogy hová menjünk ebédelni, Serei azt javasolja, hogy menjünk a Kittyhez. „Kittyhez?” – kérdezem. *„Soha nem voltam még ott, de sok jót nem hallottam róla”* – mondom. Mire Zsolt: *„Hát az azért nem akármilyen, amikor a grízgombócot a szakács úgy próbálja ki, hogy a földhöz csapkodja őket.”* Az érv meggyőző, irány a Kitty. Vajda, látva, hogy még mindig paprikás hangulatban vagyok, mellém kerül, s halkán megkérdezi: *„Valami baj van? Valaki meg akar fúrni?”* *„Engem? Ezen a poszton? Bár fúrna!”* Snitt.

A Zeneakadémia tanácstermében ülünk. Minden kissé ódonabb, mint a valóságban. Az ablakok nem látszanak az előttük lógó hatalmas, mélybarna reneszánsz faliszőnyegektől. A csillár sárgás, bágyadt fényt ad. Az asztal körül helyezkedünk el. A faliszőnyegekkel szemben ülök, balra tőlem Batta, jobbra Vajda. Mellette, kissé oldalirányban, mintha Serei ülne, de ez nem biztos, tovább, enyhén már átlósan Vidovszky s még egy-két nem kivehető arc. A faliszőnyegek között hirtelen egy tapétával álcázott, rejtett ajtó tárul ki. Nagy sietséggel három szerkezetet hoznak be, s tesznek le az asztalra. Az egyikről – matuzsálemi kinézete ellenére is – rögtön látszik, hogy egy hatvanas évekbeli lemezjátszó, made in DDR, a másik viszont nagyon talányos: egy trecento városábrázolásra emlékeztető, soktornyú, csillogó-villogó, ezüstözött alpacca építmény. Valaki odasúgja nekem, hogy ez, nagy mérete ellenére, egy hordozható készülék, a régi táskarádiók legkorszerűbb utóda, amely még attól is különleges, hogy nemcsak minden eddig létező hanghordozót lejátszik, de az összes hangformátum egymásba való átalakítására és rögzítésére is alkalmas. E szinte felfoghatatlan tünemény árnyékában a harmadik szerkezetről nem derül ki, hogy mi lehet. De álmélkodásra nincs idő. Úgy tűnik, hogy valami ünnepélyes aktus kezdődik. S valóban. Vidovszky mögül szemérmesen lehajtott fejjel hirtelen Farkas Zoli emelkedik fel. Haja elől a szemébe lóg, hátul viszont egy hatalmas, fehér, lóhere alakú masnival van varkocsba fogva. A mellette felbukkanó Halász Péter segítségével megfogja az ismeretlen rendeltetésű, láthatólag súlyos gépet, s mielőtt bárki bármit szólna, mindketten eltűnnek a rejtett ajtón át. Közben mindenki felállt, a terem átrendeződött. Most szinte mindenki velem szemben helyezkedik el, s várakozóan tekint rám. Elég zavartan felállok én is. Biztos tudnom kellene valamiről, amiről valaki illetékes elfelejtett értesíteni. Lassan kezd világossá válni, hogy az ezüstös csodakütyüt én kapom. *„Nade mire fel?”* – kérdelem megrökönyödve. *„Hát abból az alkalomból, hogy Sereit tanársegéddé léptették elő”* – hangzik valahonnan a válasz. *„Hát akkor miért nem a Serei kapja?”* – méltatlankodom. *„Az nem úgy van, de ne akadékoskodj, majd Serei unokahúga elmagyarázza neked.”* Valaki mellettem – balról – halkán megszólal: *„Biztos*

azért szabódsz annyira, mert már van otthon ilyened”. Felkapom a vizet: „Van a fenét! Hónapok óta nem tudok zenét hallgatni, mert minden berendezésem elromlott”. De már az utcán vagyunk. Gyér, a hatvanas évek közepére emlékeztető éjszakai világítás. Az Erzsébet söröző előtt egy kisteherautó áll. Platóján előzőleg szemet szállíthattak, mert fekete a szénportól, sőt még egy kis kupac szétmállott brikett is van rajta. Erre rakják fel a lemezjátszót, majd Vidovszky irányításával a csodamasinát is. Egyszer csak egy fiatal lány terem előttem. „Serei Zsolt unokahúga vagyok” – mutatkozik be, majd nekem támad, hogy miképp léptethetnek elő valakit tanársegéddé, aki már egyszer adjunktus volt. Zsolt és Margit bukkan elő a sötétből, próbálják csitítani a lányt, aki teljesen ki van kelve magából. „Hát ezt aztán már igazán mástól kellene megkérdeznie” – mondom. Valakik jól összekutyultak megint mindent.

Peskó tanít

(Álom. Padova, 2008. július 21-re virradó éjszaka)

Kora alkony. Az eget sűrű, fekete fellegek borítják, szinte éjszakai sötétség van, kizárólag a nyugaton észak-dél irányban húzódó szakadék felől, mintegy annak több száz méteres mélységéből, a horizont aljáról dereng valami világosság. Az idő egyébként nem viharos, inkább őszre emlékeztetően csendes. Bár éppen nem esik, de minden nyirkos, vizes. Peskó Zolival ülünk egymás mellett, a szakadéktól úgy száz-százötven méter távolságra, a szabadban. Zoli jobbkeze hol a széktámlámon nyugszik, hol kis mozdulatokkal maga előtt vezényel. A szakadék felől egy láthatatlan zenekar Mahler egyik szimfóniáját játssza, amely azonban az álom során azonosítatlan marad. A művet egy olyan, teljesen valószínűtlen partitúrából követjük, amely bár tökéletesen átlátszó, mégis rendkívül jól olvasható, és amely – mintha valaki láthatatlanul lapozná – automatikusan fut előttünk. Éppen egy nagy, gyors tempójú tutti végéhez érkezünk, amelyből – a kotta szerint – egyetlen hárfa pianississimo dinamikával játszandó tremolójának kell hosszan tovább szólnia. A hangszerből szinte semmit sem hallunk. Peskó hátraszól valakinek, aki mögötte sejtlik: „Na látja! Ez a hely még a legnagyobb karmestereket is mindig úgy meglepi, hogy mire észbe kapnak, már nem tudják, hogy a hárfa hol tart, s rendre lekésik beinteni a timpani és a nagydob váratlanul szánt belépését. Emiatt aztán a következő taktusokban minden borul és alig lehet kikecmeregni ebből a slamasztikából. Tanulja meg, hogy itt mindenképpen számolni kell!” Mit tesz isten, mire ezt elmondja, a zenekar szanaszét szól, s nemcsak a kotta tű-

nik el, de Peskó is köddé válik a tanítványával együtt. A szakadék és köztem egy kisebb domb tűnik elő. Azt megkerülve meglátom a zenekar sziluettjét a szakadék szélén. A zenészek hangszerrel a kézben, állva beszélgetnek. A távolság ellenére időnként egész jól hallható, hogy miről folyik a szó. A hangfoszlányokból megtudom, hogy az esti koncertet én fogom vezényelni. Némi gondot okoz ugyan, hogy eddig még nem tudtak elérni, és már próbálni sem fognak tudni velem, de ezt végül senki nem tartja áthidalhatatlan akadálynak. „*A darab jól kézben van, csak egy kicsit kell jobban összeszednünk magunkat*” – hangzik. „*Azért mindennek van határa!*” – kiáltok fel és felébredek.

NB. Az álom vége nyilvánvaló utalás egy koncertre, amely 1973 őszén volt a Magyar Rádió 6-os stúdiójában. Lázár Eszter akkortájt induló kortárs zenei sorozatában Stockhausen *Kreuzspiel* című művének Kocsis Zoltán betanításában és vezényletével kellett volna elhangoznia. Kocsisnak valami közbejött és engem ajánlott maga helyett. Noha vonakodtam, Lázár Eszterre és Kocsisra való tekintettel mégis kötélnek álltam. A koncert előtt már csak egy rövid próbára volt lehetőség. Az előadás a zenészek minden jószándékú igyekezte és a taktírozásomat dícsérő kritikák ellenére életem egyik legkellemetlenebb eseménye maradt.

Nemzetközi zenetudományi konferencia

*(Álom, Grottammare, 2010. szeptember 6-ra virradó éjjel.
A szállodai ágy fölött Liszt Ferenc Grottammare szépségéről
áradozó mondatai.)*

A konferencia fő témája: Volt-e Haydn-nak magyar felesége?

A konferencia helyszínének helyet adó többemeletes épület kívülről olyan, mint egy operadíszlet, amely egy hatalmas téren áll, s gombnyomásra hátrafelé hirtelen kitágul. Benn, a már zsúfolásig megtelt nagyterem első benyomásra eléggé szokványos, de aztán az újonnan érkezők számára a hátsó fal teljes szélességében szétnyílik. Senkit nem zavar, hogy a feltároló pótterem négy-öt lépcsővel mélyebben fekszik, ráadásul a székek is a pódiummal ellenkező irányban vannak elrendezve. A téma rendkívüli érdeklődést kelt, aki csak teheti, szeretne jelen lenni.

A résztvevők tömegének megfelelően a színpadon helyet foglaló, s a Haydn-kutatás kiemelkedő képviselőiből álló elnökség is szokatlanul

nagy létszámú. Közöttük éppen Somfai László helyesbíti egyik nagynevű kollégáját, bársonyos bariton hangon többször is elénekelve ugyanazt a bizonyult Haydn frázist.

Az egyik szekcióülés terme, ha lehet, még zsúfoltabb. Maga Haydn is jelen van. Összetalálkozó tekintetünkből bátorságot merítve megszólítom: „Nagy sumák maga, Haydn. Már kétszáz éve világhírű. Minek magának egy magyar feleség?! Nem gondolja, hogy az itt tolongó aspiráns hölgyek netán magát akarják ugródeszkának használni?”

Egy másik szekcióülésen valaki felvetette, hogy Haydn hangszerelési *trouvaillé-ait* patikamérlegesen kellene megvizsgálni. E célból be is hozott egy kis kézi mérleget a hozzátartozó grammos, milligrammos súlyokkal, valamint egy üvegtálkában egészen finomra vágott, átlátszóvá dinsztelt hagymát. A további eseményekből már csak Vikárius Laci finoman szkeptikus, tartózkodóan szomorú arcára emlékszem, amint levezető elnökként szolgálatkészen átveszi a mérleget és helyt ad az elemzésnek.

Álom Dobszay halálát követően

(2011. augusztus 29-re virradóan)

Egy nagy teremben valamilyen – de nem tudományos – felolvasás keretében éppen Dobszay olvasott fel középkori ördögűző szövegeket latinul. A felolvasás alatt a hallgatóságból egyre többen magukra ismertek, kis szarvuk nőtt, a helyükről felugorva civil ruhájukból ördögi ruházatba vedlettek át és meglegedett vigyorral táncra perdültek.

Mobilparkolás

(Álom 2012. augusztus 13-ra virradó reggel)

Szitha Tündével találkozom egy feltúrt, felállványozott téren. Pallók, szét-hajigált deszkák, szemét- és sittbuckák között bukdácsolunk.

„Beszelnünk kellene – mondja –, csak be kell ugranom ide egy pillanatra.”

Egy szatócsüzletbe megyünk be, kiderül, hogy ez a Rózsavölgyi. A valóságosra semmi nem emlékeztet: az apró kis helyiségekben óriási tumultus, lökdösődés és zaj fogad bennünket. Iszonyú, rendezetlen zsúfoltságban, egymás

hegyén-hátán vannak az állványok, rajtuk áttekinthetetlen összevisszaságban az Universal Edition teljes XX. századi és kortárs zenei kínálata. Mintha leltár lenne. De akkor mit keres itt ez a sok ember.

Csodálkozásomra azt mondják: „*Kiárusítás*”.

„*Mire kell a hely?*”

„*Még nem tudjuk.*”

Boronkay kerül elő sötét öltönyben, nyakkendőben.

„*Beszéljete, mindjárt jövök*” – szól Tünde magunkra hagyva minket.

Mindketten zavarban vagyunk. Boronkay tétován leül egy sarokban az egyetlen székre. Nekem meg hirtelen eszembe jut, hogy Tündével találkozva elfelejtettem parkolási díjat fizetni. Ráadásul a mobilparkolás telefonszáma sem jut eszembe. A telefonomban is hiába keresem. Elöttem egy íróállványra láncolva egy kibelezett Sony Professional kazettás magnót találok. Kinomban azt feltételezem, hogy valamilyen módon ebben tárolják a közérdekű információkat. Nyomogatom a különböző gombokat, de akcióm ezúttal is sikertelen.

Nincs más: Boronkayhoz fordulok. Kapásból válaszol: „*Hívd a 20-17-et vagy a 20-18-at.*”

Kétkedve nézek rá: „*Ezek a számok semmire sem emlékeztetnek.*”

„*Nem is. Ezek a Telekom tejbegyűjtőjének a számai. Szolgáltatásaik között sem a mobiltelefont, sem a mobilparkolást nem lehet megtalálni. Ezért mostanában ezeket a számokat szoktam hívni. Eddig még nem büntettek meg...*”

Álom Esterházy Péterrel

(Parádsasváron 2016. július 29-ről 30-ra virradó éjjel)

Lakásunkban ülök a sötétben, szeparált, széknyi nagyságú telefonfülkében. Esterházy Pétert hívom vezetékes telefonon egy a '920-as évekből való kagylóval a kezemben. Rövid kicsengés után – mintha csak a lakásfal másik oldaláról jönne – halk, finom krákogás hallatszik. Én sem mutakozom be, csak szintén krákogok egy rövidet. Majd suttogok:

– *Kedves Péter, nem szeretnék hízelegni neked, de a könyved (A bűnös) remekmű.*

A másik oldalról is suttogva jön az álomban még érthető válasz, amelyre ébren már ugyanúgy nem emlékszem, mint az azt követő néhány szavas, végig suttogó beszélgetésre.

Az álom filmszerű áttűnéssel folytatódik. Mintha egy falon keresztül szellemként érkeznék (Cocteau: *Orfeusz*), hirtelen egy biedermeier bútorokkal

berendezett szobában találom magam. Közvetlenül előttem, háttal nekem s az ablakkal szemben egy fiatal férfi ül, aki nyilvánvalóan Esterházy Péter, bár ilyen alkattal, ilyen rövid (!) hajjal és ilyen halvány drapp vászonnadrágban egyáltalán nem emlékeztet rá. Bal könyökével kis kerek (dohányzó) asztalra támaszkodik könnyedén. Az asztal másik oldalán, az enyhén ívelt, szépen tapétázott falnál Gitta áll félig Éva felé fordulva, aki az asztal túlsó részénél, egy gyönyörű komód előtt ül. A komódtól jobbra az ablak előtt zongorát lehet sejteni. Bár az ablakon át nappali fény árad be, mindenki egyenletes, árnyék nélküli világítást kap. Gitta haja – szintén a '920-as évek divatja szerint – egy nagy hullámmal balra van fésülve. Évával beszélgetnek. Ebből érdekes módon semmit nem hallok annak ellenére, hogy magamat valóban jelenlévőnek érzékelem. Ahogy Gitta és Éva engem nem észlelnek, Péterre is csak akkor csodálkoznak rá, amikor feláll és nekem továbbra is háttal mond valamit, s Éva felé lép. Éva mosolyogva feláll, finoman átölelik egymást, majd Péter hasonló gesztussal Gitta felé fordul. Ekkor megpróbálok az észrevétlenségből feléjük lépni, de szándékomat filmszakadás követi.

Miként a telefonbeszélgetésből is csak a saját szavaimra emlékszem, Gittát és Évát sem tudom megkérdezni, mit mondott nekik Péter. Erről csak az álomban kérdezhettem volna meg őket.

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

© Fortepan, Privát Fotó- és Filmarchívum – Höfler Tibor Gyűjtemény

Tisztességes vagy elvetemült

A választóvonalak bizonytalansága

„Amikor a tisztességes feleség átadja magát derék hitvesének, ezt ugyanabban a pozitívumában teszi, mint a prostituált, aki a szeretőjének kínálja oda magát.

A természet a nőket, e szerencsétlen áldozatokat, meztelennek teremtette. A társadalom pedig, kárpótlásul, egyebet nem tudott nekik nyújtani, mint ruhadarabokat. Ruha nélkül a meztelen testek nem különböztethetők meg másként, mint a testi szépség birtoklásának mértékében mutatkozó különbség szerint. Így aztán nemegyszer a prostituált nyeri a versenyt.”¹

A *Monsieur Vénus* című regényt Rachilde néven megjelentető hölgy

---

„Honnête ou perverse”. Fejezet Anne Martin-Fugier *La Bourgeoise* [A polgárasszony] című könyvéből (Bernard Grasset, Paris, 1983; 79–102.)

ebben a könyvben a polgári képzeletvilág szorongásait kelti életre, és azt a fejvesztettséget, mely nem annyira a meztelen nő láttán keríti hatalmába a polgárt, sokkal inkább a *levetközött* nő látványára előtt. Henri Gervex ecsetje által megörökített szemérmetlen szépségek látványára gondol az ember. Vajon a példásan tisztességtudó feleségek is a buja kéjvágy szörnyetegeivé válnak, amint ledobják magukról ruháikat? Akármint legyen is, ahhoz, hogy anyává legyenek, túl kell esniük a hús bűnének elkövetésén...

A Goncourt testvérek egészen odavannak. *Naplójukban* 1863. augusztus 25-én a következő bejegyzés olvasható. „Most szólj hozzá! Mondjuk, hogy Cabourg-ban, a tengerparti plázson, sétál egy nő a kisgyermekével. Látványa – ha »utcalány«, ha »tisztességes« asszony –, egyformán tiszteletre méltó. Az anyaság eltörli a nők között a különbségeket, mert ez a funkció valamennyi nőnek sajátja.

Ugyanígy van ez a szexuális kapcsolatokkal is.” Azt is megtudjuk tőlük, hogy Mathilde Bonaparte hercegnő méltatlankodik.² Közli a testvérpárral, hogy az általuk írt *Germinie Lacerteux* nem tetszik neki. A regénynek címet adó cseléd lány érdektelen s leginkább visszataszító. Dühbe hozza az a gondolat, hogy ő, egy hercegnő, ugyanúgy szeretkezik, mint ahogy ez a szolgálólány teszi. Micsoda megaláztatás, hogy egy nagyúri dámának ugyanúgy kelljen közöszlennie, mint ahogy a cselédje csinálja!

Mit is jelent a hercegnő dühe? Nem sorakozik föl mögötte arisztokratáinak hosszú sora. Ő a Napóleon létrehozta főnemesség tagja, mely sokkal közelebb áll a polgári osztályhoz, mint az *Ancien régime* arisztokratáikhoz. Egy igazi dámának eszébe se jutna azon töprengeni, hogy különbözik-e szeretkezés közben egy szolgálólánytól. A neve, a vérvonala, az ősök mögötte felsorakozó serege tökéletesen elegendőnek bizonyulna ahhoz, hogy még a legközönségebb helyzetekben is határt húzzon maga és az emberiség fönmaradó része közé. Mathilde hercegnő bizonytalankodása alapvetően polgári szorongást fejez ki: a *legitimáció* problematikus voltát. Arról van szó ugyanis, hogy társadalmilag különbséget kell konstruálni a nők között; választóvonalat kell húzni a „ko-

milfó” úriasszonyok és a „rosszféle” némberek között. De mivel mindig nehéz különbséget tenni, mi tartozik az illendőség szabályai, és mi az etika parancsai közé, a különbségtéves alapjául a szexuális erkölcs terminusai szolgálnak majd. Ezek alapján tartozol vagy a „tisztességes asszony” kategóriájába, vagy pedig a „feslett nőszemélyébe”. Azt a nőt, aki feleség és anya, tisztelet illeti meg, vele szemben a gyanúnak még árnyéka is sértő; a metressz viszont „nem egyéb, mint szeméttartály arra, hogy fölfogja a hímelek kibocsátotta salakanyagot”.³ A feleséghez az illemtudó szemérem illik, a szeretőhöz a kéjvágy; az, hogy szexre vágyják.

Ez a szereposztás működőképesnek bizonyult a jómódú rétegekben, ott, ahol a házas felek a hagyományok szerint egymástól elkülönült, független életvitelre vannak berendezkedve, s ahol a férjnek házasságon kívüli szexuális kapcsolatai vannak. Egészen más a helyzet a kispolgári létviszonyok között, ahol a házastársak – gazdasági megfontolásokból – a saját maguk önmagára csukódó világába zárkóznak be. A házastársi szexualitás megfelelő ütemezése szükségszerűen válik a család-háztartás sikeres „menedzselésének” részévé. Olyan szakasz következik ebben a történetben, amikor a szexuális tevékenység rehabilitálódik – föltéve persze, hogy családon belül marad. E folyamatban előtérbe lát-

szik kerülni a szerelmi párkapcsolat, a szerető lassan háttérbe szorítja a feleséget, anyát. A folyamat elég korán beindul. 1866-ban Gustave Droz olyan könyvet publikál, melynek állásfoglalása teljesen egyértelmű. A *Férjuralom, a nagyságos asszony meg a bébi* című könyvben hangsúlyozottan állítja, hogy a nő igenis legyen a férje szeretője: „Szerezték vissza a feslett nőktől férjetek szívét! (...) A férfinak, akit szerettek, adjátok meg mindazt, amit ezek akárkinek megadnak! Ne elégedjétek meg azzal, hogy erényesek vagytok! Legyetek csábosan szépek, hajatokat illatfelhő tegye izgatóvá, keltsetek olyan illúziót, mint az arany vázában tartott virágcsokor. (...) Hogy időről időre, amikor egymással vagytok, érezhesétek a boldogság kegyelmi pillanatát.”⁴ A házastársaknak javasolt csábítási technikák egy tágabb keretbe illeszkednek, melybe beletartozik a család nyújtotta örömforrásokra való érzékenység is, amit a gyermekünkkel való játszadozás nyújthat, vagy az az élmény, hogy Újév alkalmából meglátogatjuk szüleinket és felköszöntjük őket.

Droz könyve abból a szempontból bizonyul roppant érdekesnek, hogy megpróbál összefüggést teremteni a házastársi kapcsolat és a boldogság keresése között (mely utóbbiba beletartozik a szerelmi élvezet is). Más, nőknek szóló „szakirodalmak” ezt hallgatólagosan elfogadják, de

mégis inkább a kötelességteljesítés nyelvén szólalnak meg, mint az élvezetekén. Staffe bárónő, aki 1896-ban megjelenteti *Mes secrets pour plaire et pour être aimée* című könyvét, nem említi szakmai fogásainak felsorolásakor a csábítás trükkjét, hanem a jó kedély, a diszkrét viselkedés, illetve a kifinomultság erényeit emlegeti. 1913-ban de Tramar grófnő a házastársi boldogságról jelentet meg könyvet. Címe – kerüendő a mellébeszélést – *L'Amour obligatoire*. A grófnő nyíltan állítja könyvében, hogy egy nő „képes lehet arra, hogy a férje szeretője legyen, s kötelessége is, hogy az legyen”.⁵ Korántsem szükséges, hogy vallásosságára hivatkozva „jégverembe temetkezzék”. Egyszerűen nincs joga ahhoz, hogy fölbomlassza, hagyja széthullani az őt körülvevő családi otthont. A házastársi kötelességek teljesítése beletartozik a családi tűzhely őrzőjének szerepkörébe.

Arról persze nincs szó, hogy a háziasszonyoknak szánt kézikönyvekben a lakás rendje és tisztasága megőrzésének szigorú szabályaira kioktató fejezet mellett szerepelne egy olyan is, mely arra szolgálna tanácsokkal, hogy a rendezett életvitel jegyében mi történjék az ágyban teendőikkel... De ha belegondolunk, kitalálhatjuk. A szövegek azt sugallják: a jó háziasszony minden igyekezetével

azon legyen, hogy férjét, gyermekeit otthon tartsa. Az ágyban a „hajlandóság” kinyilvánítása vajon nem ugyanolyan tartozéka-e a családi életnek, mint a lakás tisztán tartása, az „egymásnak felolvasás” hitvesek közötti rituáléja, no meg a jól sikerült vasárnapi húsleves? A férj nem fogja majd házon kívül keresni azt, amit otthon, keze ügyében megtalál. Hogy a feleség örömét leli-e abban, hogy a csábítás művészetét kell gyakorolnia, az teljességgel érdektelen. Beletartozik ugyanis a mindenescseléd/háziasszony szerepkörébe. Ennek a kispolgár-háziasszonynak ad hangot 1897-ben Eugène Brioux színpadi hősnője: „Volt idő, amikor azt mondták ránk, választhatunk: vagy háziasszony, vagy szajha. Ma már más a világ. Fejlődött. Mostanra maguk már mind a kettőt elvárják egy nőtől: háziasszony is legyen, szajha is! Ez az egyetlen dolog, amiben különbözünk azoktól, akik, mielőtt házasságot kötöttünk volna, a szeretőik voltak. A feleség olyan szerető, aki beleegyezik abba, hogy vállalja a cselédkedést...”⁶

Az illendőség kötelmei

Miről ismerhetők föl a „nem tisztességes” nők? Az úgynevezett félvilágiak. Színésznők, kitarzott nők, kurtizánok... Akiket gyakorta a bizonytalan, egyszersmind szükség-

képpen pejoratív tartalmú „az ilyenfélék” néven szokás emlegetni. Az ifjabbik Alexandre Dumas, akinek 1855-ben sikerrel játsszák a francia színpadokon *A félvilágiak* című darabját, így válaszol erre a kérdésre: „arról, hogy nincs férjük”. Általánosan elfogadott kritérium ez, bár egyes moralisták protestálnak elfogadása ellen. Azt mondják: az, hogy valakinek férje van, sokkal inkább egy társadalmi konvenciónak való megfelelés, mint az erkölcsösség bizonyítéka. „A félvilági nőnek – írja Henri Le Roux – tíz kitarója van és egy »szívszerelme«. A jó társaságba tartozó nőnek – ha tisztességes – tíz »szívszerelme« van és egyetlen kitarója. Ha meg nem tisztességes, akkor »imádóihoz« nem egyedül a »szívdobogás« köti.”⁷

A tisztesség társadalmi státus kérdése. Egy tisztességes nő előtt a társasági élet nyitva áll. Mivel a társadalom alapját a törvény szentesítette párkapcsolat képezi, a társadalmi élet csak a férjzett hölgyeket fogadja be. Szeretőknak, ágyasoknak ott semmi keresnivalójuk. Jelenlétük beszennyezhetné a tisztességes asszonyokat. Olyan játékszabály ez, amit mindenki ismer, s amit azok a férfiak is tiszteletben tartanak, akik úgy élnek együtt valakivel, hogy nem kötöttek házasságot. Amikor Robert Claeys meglátogatja barátját, a frissen nősült Louis Lhotte-ot, nem viszi hozzájuk vendégségbe ma-

gával azt a párizsi nőt, akivel jár (s aki zongoraművészek tanul a Zeneakadémián), hanem szállodai szobát bérel neki, s vele gardedámként utazó édesanyjának.⁸

De az, hogy férjes asszony vagy, még nem elegendő ahhoz, hogy a jó társaság befogadjon. Az is kell még, hogy ne legyen „ismeretes” múltad. Gondoljunk csak Odette de Crécyre. Valamikor „félvilági nő” volt. Hiába vette őt feleségül Swann (kinnek társadalmi státusa kifogástalan), ez nem elegendő ahhoz, hogy feledtesse a múltat, s megnyissa előtte azoknak a salonoknak az ajtaját, melyeket férje látogatni szokott. Swann mindig egyedül megy látogatóba régi barátaihoz. Élete végéig arról ábrándozik, hogy bemutatthassa Odette-et és a lányukat Oriane de Guermantes-nak. Mindhiába. Ő, aki a legelőkelőbb körökhöz volt bejáratos, Odette társaságában csak középszerű emberekhez lehet hivatalos. Felesége múltja megfertőzi a kapcsolataikat. Legfeljebb csak helyettes irodavezetők feleségei viszonozzák Odette látogatásait.⁹

Ha az ember nem akarja, hogy „a Társaság” kiközösítse, ügyelni kell. Ne vegyen feleségül olyan nőt, akinek némiképp viharos a múltja. Óvatosnak kell lenni. Gondosan különbséget tenni, kivel szerelmeskedünk, és ki az, akit elveszünk feleségül. Az ifjabb Alexandre Dumas *A félvilágiakban* képet nyújt a

tisztességtudó urakról, akik összevetkeztek a tisztességtelen asszonyok ellen. Olivier, aki valamikor Suzanne d’Ange szeretője volt, figyelmezteti Raymond de Nanjacot: „Ne vegye el feleségül Suzanne-t, de szeretni, szeresse! Higgye el, érdemes!”¹⁰ Suzanne azt vágja Olivier fejéhez, hogy hitvány gazemberként viselkedett, amikor tönkretette esélyét a házasságra. Olivier teljesen tiszta lelkiismerettel értetlenkedik: „Nem én gátolom meg a házasságot, hanem az értelem és az igazság. Az a társadalmi törvény, mely azt kívánja, hogy tisztességes ember csak tisztességes nővel kössön házasságot.” A Suzanne-féle nőkkal kedvét tölti az ember, de feleségül nem veszi őket, mert ezzel szinte kezeséget vállalna egy olyasfajta *legitim* társadalmi pozícióért, amelyet emezek nem érdemelnek meg. A társaságbeli úriember kárvallott áldozata lenne az ilyesminek.

Nősüléskor a férfiember semmi másra ne legyen tekintettel, csak arra: „ne sértse meg az illendőség konvencióit”.¹¹ Nagyon fontos, hogy senki ne kérdőjelezhesse meg az általa feleségül venni kívánt hölgy szüzességét és tiszta erkölcsait. Madame de Staël, a 19. század elején, regényhőse, Corinne alakjában aprólékosan – és nagyon is kritikus szemmel – mutatta be az illendőség

konvencióihoz igazodó házasságot. Még az évszázad vége felé is úgy idézik hősnőnként, mint az elkötelezetten emancipált – s épp ezért *automatikusan* gyanúsnak tartott – nő mintaképét. Nevezett Corinne nem „illedelmes” perszóna. Túlságosan is alkalmat nyújt arra, hogy a jó társaság a szájára vegye. Egy angol lord és egy olasz asszony lányaként születik. Halálosan unja az angol vidéki életet. Huszonegy éves korában szülei meghalnak, s szabad gazdája lesz a ráhagyott vagyonnak. Olaszországba megy, ott rendezkedik be. Független életmódja végtelenül fölháborítja családját – apai nagyanyja határozottan követeli, hogy ne viselje többé az apjától öröklött nevet. Költői tehetsége biztosítja számára, hogy Rómában sikeres asszonymak tekintsék. Két férfi is szerette: egy német főnemes és egy olasz herceg. Könnyűvérű nőcske lenne tehát? Az járja róla, hogy „megközelíthetetlen”, de Erfeuil gróf nem hisz ebben. „Egy egyedülálló, független nőt, aki jószerivel olyan életet él, mint a művészek, nem lehet túl nehéz rabul ejteni. (...) Valószínűleg ezerszer több érzelem van szeme kifejezési pillantásában, ezerszer élénkebb a viselkedése, mint amennyi maguknál [értsd: angoloknál], vagy akár nálunk [értsd: franciáknál] elegendőnek bizonyul, hogy kételkedni kezdjünk egy nő szilárd erkölcsi tartásában.”

Corinne sztár. Nem viselkedik oly visszafogottan, ahogy egy férfi azt a feleségétől elvárná. Lord Nelvil, aki szerelmes lesz belé, mindvégig gyanakodva figyel, mivel sosem hajlandó az előírt viselkedési szabályokhoz igazodni. Corinne kénytelen állandóan visszafogni magát, s igazolásokat gyártani a viselkedésére. Sétálni hívja Nelvilt: „Menjünk, s csodáljuk kettésben mindazt, ami lelkünket s érzéseinket fölemelni képes, hogy a boldogság ritka pillanatait élvezhessük”.¹² Nelvil megütözik ezen a mondaton, mely számára Corinne „könnyelműségéről” árulkodik; arról, hogy Corinne a kiéhezett étvágyával veti magát mindenre, ami élvezetet kínál. Válasza szándékosan sértő: „Asszonyom, Ön túlságosan sokat gondolkodik érzésekről és érzelmekről.” Ami nagyjából annyit jelent, hogy nem tekinti érintetlen szűznek. „A legvonzóbb nő, akit ismerek, de hát: olasz természet. Nem az a fajta félnék, ártatlan, önnön érzelmeire még rá sem ébredt szív, mint az az ifjú leányka, akit apám számomra kiválasztott.”

Nelvil végül Lucile-t veszi majd el. Lucile szóke, ártatlan, ábrándozó angyali teremtmény. Valahányszor ránéz, Nelvil mindig egy olyan ifjú leányka égi tisztaságára gondol, aki sosem került messze az édesanyjától, s az életből csak a gyermeki gyengédséget ismeri.¹³ Corinne

túlságosan sokat lebbent föl magával kapcsolatban; Lucile „a csend és a szerénység titokteli fátylai” mögé húzódik, amelyek „lehetővé teszik a férfi számára, hogy az általa vágyott erények és érzelmek meglétét feltételezhesse”. De Nelvilnek nagyon hamar elege lesz ebből az életből, s az antipódusokra utazik, anyai örömök elé néző feleségét magára hagyva. Később hazatér, s feleségét és lányát Itáliába viszi. Utóbbi titokban bemutatja Corinne-nak, akit arra kér, tanítsa őt olaszra és zenére. Corinne hiába felejthetetlen, nem olyan nő, akit feleségül lehetne venni. Költői tehetsége mit sem ér egy szűzlány szemérmével szemben. Intellektuális aura ragyogja körül, de érezhetően van benne valami a színésznőből, a félvilági nőből.

Sokba' van az erény, szomorú a kötelesség

A Corinne – Lucile – Nelvil hármában mindenki vesztésként kerül ki a történetekből. Corinne azért, mert olyan nőnek bizonyul, akivel nem lehet házasságra lépni. Lucile azért, mert miután férjhez megy, az vár rá, ami minden tisztességtudó asszonyra: a férje unja és elhagyja. Nelvil pedig azért, mert nem a szerelmet, hanem az illendőség konvencióit választja, a házaseletet azonban képtelen elviselni.

Szeretót tartani – ezt mindenki tudja – persze rettenetesen sokba kerül, fölemésztja a családi vagyont. Ha valakinek költséges szenvedélye van, nem járja-e a mai napig is az a szólas, hogy: „ez a balettpatkánya”? Ne gondolja azonban senki, hogy a férj nem fizeti meg felesége tisztességtudásának is az árát. Nem, nem a vagyon elherdálásával – épp ellenkezőleg! az erény jól hoz a konyhára –, az unalmával fizet meg érte. Jules Renard például kétséget nem tűrően fogalmaz. *Naplójának* 1903. december 20-iki bejegyzésében az őt feleségéhez fűző „ma-megint-nagyon-finom-volt-a-húsleves, szívem” típusú érzelmet ahhoz a szerelemhez méri, amit egy nő a nála fiatalabb szeretője iránt érez. Az összehasonlításból nem a házastársi szerelem kerül ki győztesen. 1904. augusztus 6-iki naplóbejegyzésében még szigorúbban ítéli meg édesanyja erényességét.

Istenem, ahogy Mama a „bűnről” prédikálni tud! – Mindig voltak hibáim, ma is vannak még. De mindig emelt fővel járhattam! – Igen, de lehet, hogy Papának, ha felszarvazta volna, talán boldogabb lett volna az élete.¹⁴

Ez esetben az ár a hitvestárs keserősége.

A férjek áldozatok. Megfojtja őket a feleségük hétköznapisága és jó lelkiismerete. André Gide a következő keserű szavakat adja *Les Faux-mo-*

nayeurs című regénye egyik szereplőjének, Oscar Molinier-nek (nős, régesrég szeretőt tart) a szájába: „Egy erényes nő, barátom, mindentől előnyt kovácsol. A férj ha csak egy pillanatra is meghunyászkodik, máris a hátán terem s meglovagolja. Ó jaj, barátom, a szegény férjek gyakorta igencsak szánni valók. Amikor még ifjak vagyunk, szűzies feleséget kívánunk magunknak, s fogalmunk nincs arról, erényük mibe fog majd kerülni nekünk.”¹⁵ Tisztességét maga a felesége is nehezen viseli. Idézzük Madame Molinier-t! „Igazából azon tűnődöm, mit érezhet egy olyan nő, aki képtelen arra, hogy beletörődjék a dolgokba? Már úgy értve, hogy »tisztességes nő«... Mint ha az, amit a nők esetében tisztességnek szokás nevezni, nem föltételezné eleve adottan a beletörődést!”

Egy feleség nem több az erényénél. Más nők tündökölhetnek intelligenciájukkal, lehetnek bájosak, hódíthatnak személyes kvalitásokkal, a hitvesnek úgy kell tetszést aratnia, hogy a lehető legszigorúbban ragaszkodik tisztességes asszony státusához. A rájuk kiosztott szerep semmivel sem dicstelibb, mint az, ami a „nem-tisztességes” nők osztályrésze. Jules Renard kiválóan ráérezett erre. „Amikor egy színésznővel, egy írónővel találkozunk, azt mondjuk neki: »a feleségem közel sem olyan intelligens, mint maga. Nem oly szellemdús, korántsem oly szép, olyan

toalettje sincs, mint Kegyednek... de látná csak, milyen jó feleség! Anynyira boldog lesz, ha megismerheti Önt, hogy biztos vagyok benne, ő is tetszeni fog Önnek«. És ha a feleségünk a semmiből csak úgy a hátunk mögé kerülve meghallaná, hogy miiket mondunk, valószínűleg nyakon teremtene bennünket.” (1895. október 10-iki naplóbejegyzés.) Ha a tisztesség a beletörődéssel és a közepszerűséggel jár karöltve, akkor egyetlen nő sem minősítheti bókknak, ha ezzel a jelzővel illetik.

Jóllehet ezek a szereplők mind vesztesei a nekik jutó szereposztásnak, annak mechanizmusa hibátlanul működik, s egy olyan kulcsmondásban örökítődik meg, mely dogma értékű: az ember nem bánik úgy a feleségével, ahogyan a szeretőjével szokott. Jules Renard torzképet is kanyarint róla *L'Écornifleur* című regénye egyik fejezetében. Vernet úr (kiköpött nyárspolgár), a nála vendégeskedő ifjú Henrinek (kiköpött ingyenélő) szegezi a kérdést: „Mondja csak, bánhatik az ember a feleségével úgy, mint a szeretőjével?”¹⁶ Henri azt válaszolja, ha a felesége óhajtja, hajlandó vele is úgy bánni, mint a szeretőjével. Vernet úr, fölháborodva: „Ne bánjon vele úgy, az istenért ne! (...) [T]udom, és maga is tudja, maga jómadár, hogy az ember a feleségével minden szabadságát elveszti. Ne higy-

gye azt, hogy a felesége olyan, mint a szeretője, csak ezt akartam mondani.” Henri megpróbálja közbevetni: „A nő mindig csak nő marad”, beszélgetőtársa azonban nem tűr ellentmondást. „Tévedés! A házassággal a szerelem komoly dologgá lesz. Igen, a kaszinóban, szabadszájú emberek között, férfiak társaságában, ahol a trágárságok csak úgy röpülnek, senki se élvezi jobban a pikáns és piszkos dolgokat, mint én. (...) De ne terefereljünk csak így a szent házasságról.” Rögtön ki is fejté elméletét, miszerint „A női szemérem közfal. Ne becsülje le ostobán, mert összeomlik, rés támad benne és végül a szomszédok szépen átsétálnak rajta. (...) Számolnunk kell a nő ösztönös perverzítésával. A nő kíváncsiskodik, kis kérdéseket intéz hozzánk: kotnyeleskedik és mindenbe beleüti fitos orrocskáját. A feleségem is nemegyszer tapogatózott ilyen helyeken; de én adtam a tudatlant és ő végül nem is gondolt már rá.”

Vernet úr, bármennyire bízik is abban, hogy tisztán lát, lényegében csak megfoghatatlan általánosságokat szajkóz. Lássuk hát, mi rejlik a szigorú tiltás mögött.

1. Az ember nem teszi ki a feleségét annak, hogy rossz társaságba hurcolja. Ezt akár jogi perpatvarban is fejére olvashatják a férjnek. 1880-ban egy házassági közösség megszüntetése ügyében folytatott perről számot adó bűnügyi újságíró a következő-

képpen számol be a szembenálló felek által fölhozott érvekről. Mme Santerre elvitathatatlanul bűnösnek találtatott házasságtörésben, férje azonban súlyosan hibázott, amikor „túlságosan is úgy bánt vele, mintha a szeretője lenne”.¹⁷ A férj tehát nem fogta fel, hogy „a házasság komoly dolog”; züllött életvitelt folytatott (kabareék műsorait látogatta, kétes erkölcsű estélyekre járt), s ezt azzal tetézte, hogy a feleségét is magával vitte ezekre a helyekre.

Mme Santerre úgy érzi, beszenyenezték. Azt mondja, úgy bántak vele, mint egy cafkával, nem pedig azzal a tisztelettel, ami egy hitves feleséget megillet. Bizonyosság, ahogyan erről titkos naplójába ír. „Egy kurtizán legalább hivatkozhat iskolázatlanságára, nyomorára. De én, milyen melegséget hozhatok föl erre a szégyenletes alkura? Nem odaadtam magam, hanem áruba bocsátottam a testem. Mindig azt hiszem, hogy a férjem majd rendesebb lesz; azt mondom magamnak, ha az érzelmeire nem hathatok, hát akkor hassak az érzékeire! Legalább küzdjek, mielőtt engedek. De hiába, ki vagyok fosztva.”

A házasságtörő nő elég gyakran próbál azzal védekezni, hogy a bűnös érzékiségre voltaképp maga a férje szoktatta rá. Amikor a már említett bűnügyi újságíró a Vast-Vimeux házaspár válóperéről számol be, a rajtakapott feleséget idézi, „aki szerint a

férje házasságuknak már legelejétől fogva kikövetelte, hogy vele tartva keresse a barátai szeretőinek a társaságát.”¹⁸ Az újságíró ehhez rögtön hozzáfűzi: érdemes ezt összevetnünk Mme Santerre-nek azzal az állításával, hogy „férje mindig elvárta tőle, hogy részt vegyen a társasága rendezte vacsorákon, »kanbulikon«.”

2. Kerüljük feleségünk olyan simogatását, mely degradáló lehetne (ami, hogy mit is jelentsen, sosem válik világossá). A *Le Code de la femme* egyértelműen fogalmaz: „A házastársi kötelesség, mely kikövetelhető, mentes kell legyen minden természetellenes aktustól, s nem lépheti túl a mindenki által ismert határokat. A házastársak hálószobája nem gyalázható meg. Ha az ifjú leány s a feleség szemérme között egy egész világ teremt is különbséget, percig se gondoljuk, hogy a férjes nő szemérme többé nem számít, s hogy a férjnek szabadságában áll bármit megtenni a feleségével. A házasságnak még házastársi kötelességeinek teljesítése közben is joga van elvárni, hogy tisztességtudóan közelítsenek hozzá, s betartsák az illemdősség szabályait.”¹⁹

Mit is jelent, hogy az ember tisztelettel tartozik a feleségének? Azt, hogy a férj csak higiénikus szexuális kapcsolatot kezdeményez, amelyet nem szennyez be semmiféle érzéki-

ségre törekvés, mely esetleg kéjvágyát életre hívhatná. Ha ennél mélyebbre merészkednék a szexualitás titkaiba „beavatás” során, akkor felesége az utcalányokhoz válhatna hasonlatossá, s előbb-utóbb megcsalná férjét. Az a kockázat is bizonyosan fenyegetné, hogy férje megveti majd, hiszen az érzékiség mindig párban jár a romlottsággal. Az élvezkedés kitanulása nincs minden kockázat híján. Olyasfajta lassú lealjasodást jelent, mely – mint minden rothadás – ahhoz vezet, hogy undorodni kezdesz önmagadtól, s párod is viszolyogva fordul feléd. A férj felelősséggel tartozik törvényes hitvese erkölcsiségéért. A leginkább veszélyes időszak ebből a szempontból persze a mézeshetek. A jeles orvos, Charles Montalban, az *Ifjú házások bibliája* szerzője kellőképpen föl is készíti a házasulandó fiatalembert. „A férj gyengéd, szenvedélyes. Forrón szeret, túl könnyen enged vágyai tüzének. Nem tudja a szerencsétlen, hogy oly szenvedélyek lángját szította föl, melyeket később nem lesz többé módjában eloltania.”²⁰ Az első hónapok során tartózkodjék a szerelmi túlzásoktól. A házastársi szex óvatosságot és tapintatot igényel.

A túlon túl igénybevett férj

A tisztességtudó feleség kilép a neki rendelt szerepből, ha úgy viselkedik,

mintha férjébe szerelmes szerető lenne, s folyvást lángra akarná lobbantani. Mindent a feje tetejére állít, megzavarja azt a nyugalmat, melyet férje joggal vár el a törvényes házasság keretein belül. Ezt a hibát követi el Germaine is, aki egy Porto-Riche nevű író *A szerelmes nő* című darabjának hősnője. Mint egy szerető, veti hanyagul férje, Étienne íróasztalára sálját. Mint egy szerető, minden magakelletés nélkül adja oda neki magát, amivel kiváltja férje megvetését. Az éjszaka egymással töltött percekéről beszél neki, amire Étienne azt válaszolja, jobban tudná értékelni őket „ha nem vesztenék értéküket sietős beleegyezésedtől; ha néha lehetőséget adnál arra, hogy kimutassam: kívánlak. (...) Nincs benned büszkeség.”²¹ Mint a szeretők szokták, Germaine maga is szeszélyesnek mutatkozik, megpróbálja lebeszélni a férjét, hogy elmenjen egy kongresszusra. Étienne erre aztán rendre utasítja: „Nem csak szerelem van a világon! Ott van a munka, a család és a gyerekek is!”²² Germaine, akinek nincs még gyereke, dühbe gurul. „Túlságosan a szeretőd vagyok ahhoz, hogy jó anya lehessek? Ezt akarod mondani?” A paradoxon az, hogy Étienne nosztalgiával gondol vissza azokra a házasságkötése előtti időkre, melyek során akkori szeretőjével békésen elrendezett – úgy is mondhatnánk: családias! – nyugalomban élt.

Egy férj hamar belefárad a felesége szerelmeskedési igényeibe, a hétköznapi élet emezekkel nemigen fér össze. Mme Adam *Couppable* című darabjában Louis (aki egy éve vette feleségül Cécile-t) a következőket vallja meg barátjának. „El sem tudod képzelni, mit jelent, ha egy szép, intelligens és gazdag asszony szeret, aki semmi egyébre nem vágyik, mint hogy a férjében leljen szeretőjére. Ez maga a pokol! Valóra váltani egy fiatal lány romantikus álmódzásait! Elviselni, hogy folyton álmóvilágbéli hőseivel hasonlítgasson össze! A szemrehányások, a könnyek, az elmúlt események fölött rágódó féltékenység... egész álló nap ez megy! Ahogyan egy újra férjhez ment özvegy méricskéli össze az elhunytat a jelenlegivel, a férjhez ment leányka azokhoz a potenciális udvarlókhoz mér hozzá, akikhez feleségül mehetett volna. Az örök refrén meg persze: »Az biztos igazán szeretett volna!« Aztán jönnek az ellágyulások, s velük folytonosan az elfoglaltságod miatti elégedetlenkedés. Hányszor hallottam már, »Csak annyit mondj, hogy szeretsz! Nem kérek tőled mást, csak ezt.« – »Igen, szeretlek.« – »Nem igaz, unsz engem, elegend van belőlem!« – »De nem! Dehogy is! Szeretlek!«.”²³

A házasságnak mederben kell tartania a nemiséget és a szenvedélyeket. A férfi azért házasodik meg, hogy módja legyen nyugodtan pi-

henni a családi „fészekben”, melynek őrzője a feleségül vett hitves. Gyengédségre van szüksége, nem vad vágyakra, meg olyan szerelmi nekirugaszkodásokra, amelyek tökéletesen fölborítanak a normális életvitel menetét. Jules Renard kellemő humorral mutatja be ezt főntebb említett *Az élődsi* című könyvében. A már „öreg házásoknak” számító Vilard házaspárt örült szenvedély fűti, „a szerelemtől lesoványodtak, csokoládébonbonokat szopogatnak, amelyeket átadnak egymás szájába, heves csók kíséretében. Lángolnak, emésztenek magukat, nem törődve a környezet vicceivel és az orvosok tilalmával. A férjnek minden hat hónapban szanatóriumba kell vonulnia.”²⁴ A tengerparti nyaralások ahelyett, hogy csillapítanak egymás iránti szenvedélyüket, csak fölszítják a bennük lobogó lángot. Úszás után kijönnek a vízből, és rohannak, hogy egy kabinban egymásnak eshessenek. Nemcsak a nyugalomban élt életet, de a férj egészségét – ha szabad mondanunk: életét – fenyegeti a házaspár csillapíthatatlan szenvedélye. Ha a feleség tisztességes asszony lenne, nem lenne hajlandó részt venni efféle kicsapongásokban.

A feleség szégyene

„Minél inkább kínálja magát a nő, annál kevésbé tiszteli őt a férfi. Mi-

nél inkább kegyei válogatatlan föl kínálásával akarja befolyásolni a férfit, annál inkább csökken az a megbecsülés, melyet ki tudott vívni magának, mert könnyen megeshet, hogy a férfi inkább olyasvalakihez kötődne, aki »elbukásáért«, magamegadásáért magasabb árat szab. Az erénynek ritkaságértéke van; a szerelem tüzeit csak hevíti, ha kielégítetlen marad s áldozatokat kell hoznia”, írja J.-P. Dartigues egy, a női házasságtörés okait föltárni kívánó könyvben.²⁵ Az okok közé számítja a házastársak között előforduló „csaló szédelgést” (értsd a fogamzásgátlás technikáinak alkalmazását), melyek rászoktathatják a feleségeket kéjvágyuk kielégítésére, mivel ilyenkor a szexuális kapcsolat nem fenyeget terhességgel. Ha pedig a házasságon belül megszokottá válik a kényeztetésre törekvés, onnan már csak egyetlen – nehézség nélkül meglephető – lépés a házasságtörés. Ez a veszély párban jár egy másikkal: „Hogyan is lehetne tisztelni egy kéjszóró feleséget? Az ilyen nő könnyen elveszti férje szemében azt az erkölcsi nimbuszt, a szeméremnek azt a glóriáját, mely oly nemessé képes varázsolni egy feleség arcvonásait.”²⁶

Az a feleség, aki túl könnyen adja oda magát férjének, azt kockáztatja, hogy férje kevesebbre fogja becsülni, de azt is, hogy magamaga fogja kevesebbre becsülni magát. A *Journal de Simone*-ban Marcel Prévost

elképzeli, milyen mérleget készít egy év után egy fiatal nő a házasságáról. Simone úgy gondolja, hogy a házasság örömei háromfélék: a hiúság örömei (végre társadalmilag értékelt szerephez jutottam), az érzelmi örömek (van egy társam), és végül „az a perverz élvezet, hogy végre nem vagyok szűz”²⁷ Ártatlansága elvesztését két szakaszra osztja: az elsőben passzív volt, átélte „az agonizáló szemérem valamennyi fölhorgadását”; majd fölébredt aktivitása, és magával ragadta a „házastársi tisztátalanság gerjedelme”. Ebben a második szakaszban szabad folyást engedett érzékei kíváncsiságának. „Én voltam, aki fölzavartam álmából férjemet, én izgattam érzékeit, én voltam, aki – ügyesen – olyan feladatok teljesítésére ösztökéltem, melyekre – magától – tán nem is vállalkozott volna.” Szégyelli magát azért, hogy hogyan viselkedett. „Azt hiszem, túlságosan is szeretője voltam a férjemnek. Úgy viselkedtem, mint Delila, aki teste varázsával csábítja el a mellette fekvő férfit. Azt hiszem, ezekben a percekben Jean megvetett engem.” Mi más következhetnék a házastársak bujálkodása után, mint a csömör. Innen pedig csak egy lépés a házasságtörés, könnyen megléphető lépés.

Az a feleség, aki túlságosan szabadon viselkedik férjével, előbb vagy utóbb föl fogja kelteni gyanú-

ját. Valaki netán már az esküvő előtt beavatta volna a szerelem tudományába? A simogatások ne lépjenek át egy bizonyos küszöböt! Mikor – kicsit megkésve – visszagondol arra, hogyan is adta oda magát neki Camille, Louiset, a férje, beigazolódni látja, a felesége „ballépéséről” szállingózó pletykákat. „A mohó ajkak, a simogató kéz játéka, a fojtogató erejű ölelések!... Íme a bizonyosság Camille ellen. Egy szűzlány nem tud még így szeretni... Majd arra gondolt (s ez izzó vasként égette szívét): Olyan dolgokra tanított, amelyek ismeretlenek voltak számomra!... Olyan dolgokra?... A szerelmeskedés összes csodáira!”²⁸ Az igazság az, hogy Camille-t valamikor elcsábította valaki, majd magára hagyta. Louiset-vel úgy kötött házasságot, hogy terhes volt már. Szereti a férjét, akivel gyermekkoruk óta jó barátok. A nászéjszakájukon riadt szűzlányként viselkedik, nem is annyira színlelésből, mint inkább azért, mert tényleg igazán zaklatott és szörnyen vétkesnek érzi magát. Azért tette, hogy szűz, mert valóban szerette volna épp oly ártatlanként átadni magát férjének, mint az öneki. Könnyek, sóhajok, visszautasítás...

De Camille aztán túlságosan messzire merészkedett. Hogy letörölje magáról a hajdani szeretőnek még a nyomát is, azokat a „szerelmi örületeket”²⁹ akarta férjével gyakorolni, melyekkel a szeretője ismer-

tette meg. Kezdetben Louiset belemerül az érzékiségbe, melyet felesége kóstitolt meg vele, azonban hamarost sikerül kiszakítania magát ebből a varázslatból. A fiatalasszony megérti, hogy ideje elkezdenie másképp viselkedni. „Elkezdett »nem kötélnek állni«, Louis pedig elkezdett hevesebben közeledni hozzá. Így végül is szerelmük megismerhette végre a kikönyörgött, mindig lanyhán elutasított, de mindig elnyert kegyek édes örömét.”

Tévedés lenne tehát úgy képzelnünk, hogy a fékevesztett bujálkodás valaminő házastársi frusztráció következménye. Lehet, persze, az is, de lehet akár gyökeresen ellentétes oka is. A házastársaknak a hálószobában elnyert gyönyöre végzetesen megronthatja a kapcsolatot. A népszerű írónő, Colette, a következőket mondhatja hősnoájével, az egy évvel korábban férjhez ment Claudine-nal. „Érzem, ahogy lassan-lassan áthatja lényem a romlásnak, majd romlottságának az a kellemes folyamata, melyet Renaud-nak köszönhetek.”³⁰ A férj, aki kétszer annyi idős, mint ő „föltárta előtte a kínált és átértett kéj örömeinek mindvalahány titkát”. Ezek fölfedezése olyan örömmel tölti el, „mint a kisgyereket, amikor valami életveszéllyessel játszik”. Claudine-nak később akad egy lesbikus kapcsolata. Renaud egyáltalán nem „szívja mellre” a hűtlenségét. Épp ellenkezőleg! Bérel Claudine-nak

és barátnőjének egy garzonlakást, még később pedig – egyszerűen kíváncsiságból – lefekszik Claudine szeretőjével. A Claudine-sorozat *Claudine s'en va* című későbbi kötetében megint Claudine és Renaud a főszereplők, ezúttal azonban egymáshoz hűséges partnerekként. Colette hangúlyosan emeli ki, hogy ez a pár botrányosan él, nem annyira házaspárként, mint inkább szeretők-ként. Amúgy nehezen is képzelhető el sokgyermekes családként. A Claudine-sorozat nagy sikert aratott az olvasók körében. Ebben nagy szerepe volt a szabados szexualitás finom bemutatásának. Csemege volt a lesbikus szexualitás epizodikus ábrázolása is. De ha „botrányt” okozott is a könyvek megjelenése, az legalább annyira a házastársak szélsőséges szexualitása ábrázolásmódjának tudható be. Férje, Willy irányítása alatt Colette képes volt ügyesen adagolni az erkölcstelenséget. Mi is lehetne erkölcsösebb végkifejlet, mint a *Claudine s'en va*, az a regény, amely Claudine és Renaud közösen vállalt jövőjét mutatja be, hiszen Claudine azért megy el, hogy a világtól és annak (a könnyű lányok bájai által jelentett) szédítő forgatagától távol, az egészséges, romlatlan természet kebelén kizárólag csak férjének szentelje figyelmét.³¹ Érdemes aláhúzni, hogy a „sokat sejtető” cím (Claudine távozik) a legkevésbé sincs összhangban ezzel a végkifejlettel, mivel

azt sugallja, hogy az olvasók számára addigra közismertté vált főszereplők szakítani fognak.

Az egész *Claudine*-sorozat legérdekesebb könyve, a Colette által 1936-ban megjelentetett *Mes apprentissages*, aminek alcíme „Ce que Claudine n'a pas dit”. Colette ebben a könyvben végleg leszámol férjével-szerzőtársával, akitől különben már régen elvált. Elmeséli, hogyan érkezett meg vidékről Párizsba 1894-ben. Húsz éves, frissiben házasodott össze Willyvel, aki meg harmincöt. „Legyen elég annyit mondani, hogy ha egy csomó fiatal lány szívesen rakja kis kacsóját egy nagy szőrös mancsba, ha egy kiéhezett száj követelőzésére ajkát kínálja, ha derűsen figyeli, ahogy a falra egy ismeretlen férfi hatalmas árnyéka vetül, az csak annyit jelent, hogy a kíváncsi érzékiség nagyon is határozott tanácsokat susog a fülébe. Nem sok idő kell ahhoz, hogy egy skrupulusokat nem ismerő férfi egy ártatlan és tudatlan lányból a szexuális szabadosság istennőjét faraghassa, aki semmitől nem fordul el undorral. (...) Az emésztő szexuális vakmerőség tömegével özönölteti az idő előtt megrokkant csábítók nyakába azokat a fiatal, türelmetlen karriervágyú kis szépségeket, akikkel én, ma már, több élettapasztalattal, hevesen vitatkoznék. A megrontónak még csak említenie sem kell,

mennyit fizetne, csiripelő áldozatát semmi nem tartja vissza attól, hogy belemenjen az üzletbe.” Micsoda döbbenetes szöveg! Lehet-e ennél hatásosabban kifejezésre juttatni az önmagaddal szemben érzett dühöt és büntudatot? Odaadta magát a férjének, „rákapott az ízére”, végül pedig úgy érezte, bűnhődnie kell, amiért ettől mocskossá vált. Ne hagyjuk észrevétlen a „megrontó” szó használatát, mely arra rímel, ahogyan Colette a *Claudine en ménage*-ban az őt lassan-lassan átható romlottság kellemes folyamatáról beszél. Az ember tényleg úgy érzi, mintha Marcel Prévost valamelyik könyvét olvasná. Az efféle tanúbizonyság azért értékes, mert arra mutat rá expliciten, hogy az irodalom mennyire képes „formálni” az életet. Colette a maga megélt tapasztalatairól pontosan azon a nyelven számol be, amelyet egy korabeli regény használt volna.

Egy bölcs asszony tehát minden áron elkerüli az undorkeltést – akár azt, amelyet viselkedése valakiből kiválthat, akár azt, amely rövidesen saját magával szemben is eltölti az érzéseit – és csak nagy körültekintéssel adja oda magát, a tisztességtudás határain belül. Ahogyan hajdan Mária Terézia tanácsolta leányának: „Ne hagyj, hogy a férjed iránt érzett gyengédség szélsőséges magaviseletre ragadtasson (...), bánj óvatosan még a legártatlanabb simogatásokkal is.” Olyan tanácsok ezek, melyek

arra szolgálnak, hogy a nő a házastársi kapcsolatban is boldog lehessen. Biztos, ami biztos, a frissen színre lépő újság, *La femme et la famille et le journal des jeunes personnes*³² legelső számában újra is közli őket. A 19. század második felében a korábbiaknál „karcosabban” fogalmazódik meg az a kíváncsi, hogy a házastársi szexualitás mérsékelt legyen. Ez persze már jóval korábban megfogalmazást nyert. Gondoljunk csak Balzac *Mémoires de deux jeunes mariées* című regényére,³³ ahol Balzac szembeállítja egymással a sikeres, az értelemre, a rációra alapozott házasságot, azaz a maga körül mindent fölégető szenvedéllyel, amely összeegyeztethetetlen a törvényesen kötött házassággal. Renée, a bölcs barátnő így ír a szenvedélyes Louise-nak: „a házásélet dicsősége éppen ebben a nyugalomban, ebben a mélységes egymást-ismerésben, jónak és rossznak abban az egymással-megosztásában van, amit a hétköznapi tréfálkozások ki szoktak figurázni. Ó, mily nagyszerű Sully hercegnének, a nagy Sully feleségének szava, akinek azt mondták, hogy a férje, bármennyire is »komoly« ember, szeretőt tart, s ezt nem röstelli. »Ez igen egyszerű – felelte – én a háznak a becsületét képviselem, s nagyon szomorú lenne, ha a kurtizán szerepét kellene itt játszanom.« Te inkább gyönyörvagyó vagy, mint gyöngéd, feleség és szerető akarsz lenni egy személy-

ben. Héloïse lelkével és szent Teréz érzékeivel átengeded magadat a törvények szentesítette kicsapongásoknak; egyszóval lealjasítod a házasság intézményét.”³⁴

Clément Vautel paradoxonjai

Clément Vautel újságíró volt, de regényeket is írt. 1924-ben jelent meg *Madame ne veut pas d'enfant* című könyve, melyben humorosan visszajukra forgatja az uralkodó kliséket. A kiinduló helyzet klasszikus. Paul Le Barrois 39 éves. Tíz éve az általa kitartott Louise Bonvin szeretője. Papucsát, melybe fölkeléskor belebújik, az ő lakásában tartja, s minden szokása oda köti. Egyszer csak – hogy végre új életet kezdjen – úgy határoz, hogy megházasodik. Nos, itt kezdődnek el balviszontagságai.

Egy 22 éves, ifjú leánykára vet szemet, aki csak egyre vágyik: hogy társasági életet élhessen. Cseppet sem hasonlít Porto-Riche darabjának, az *Amoureuse*-nek a főhősnőjére, aki szenvedélyes szeretője lévén férjének, mentséggént legalább szerelmi szenvedélyére hivatkozhatott – de épp oly mértékben nem hagyja nyugton a szerencsétlen férjét ő sem. Ugyanis sokkal inkább kurtizánként viselkedik, mintsem törvényes hitvesként. Jegyezzük meg rögtön, hogy amikor egyik barátja

ezzel üdvözli Pault: „Látalak ám valamelyik este a Tücsöktanya egyik szeparéjában egy nagyon vonzó kis tyúkkal!”,³⁵ Paul nem meri bevallani neki, hogy a „kis tyúk” a felesége. Élyane szűz volt ugyan, amikor feleségül vette, de Paul a nászéjszakától fogva úgy érzi, hogy egy „cafkával” van dolga. Élyane azt akarja, hogy egy ultramodern szállodában béreljenek lakosztályt, Paul viszont egy „fészekre” vágyna. A szállodában, a „rövidre fodrászolt hajú kis nőcske”, aki nagyon sokat fürdik, állandóan „mon chéri”-nek becézi, régi, nem túl dicsteljes kalandjait juttatja Paul emlékezetébe...³⁶ Megcsalni nem csalja meg, de ez többé-kevésbé a véletlenül múlik. Az ágyban pedig kifejezetten úgy viselkedik, mint egy „sarkangyal”: „Paul Élyane-nál olyasfajta készséges odaadásra és leleményes képzeletvilágra vélt ráfeledkezni, mely a »felvonások közötti szünetekben«, mi tagadás, kissé nyugtalanná tette.”³⁷

Visszatér hát korábbi szeretőjéhez, aki már a házasságkötése előtt előre megmondta neki, hogy mi lesz ebből. A férjek – ezt nagyon is jól tudja – egyre inkább hiányát érzik az ágyban a meleg vizes palack jelentette kényelemnek. Két állandó szeretője is van, mindketten azért látogatják, hogy tőle kapják meg azt a nyugodt, „polgári” jóérzést, amelyet egyiküknek sem tud nyújtani a felesége. „A vasárnapi ebédet föl-

szolgáló szerető, aki mellett kipihentető az ideges, követelőző és frivol »törvényes hitves« jelentette stressz, olyan árucikk, mely egyre inkább szükségessé, rövid időn belül pedig nélkülözhetetlenné fog majd válni.”³⁸ Louise, a hajdani szerető, megszánja Pault, előveszi a papucsait, az ott hagyott pipáját, csinál egy meleg levest, s korán ágyba bújik vele... Paul most először érzi magát boldog házasembernek! Íme a „fészek-meleg a hitvessel, tüzes szex a szeretővel” sztereotípiába bájos megfordítása.

Paul házasságát Louise menti meg, ugyanis azt javasolja Élyane-nak, hogy szüljön gyereket, s biztosítsa már végre Paul számára azt a békés, nyugalmas családi életet, melynek olyannyira szükségét érzi. A baba születése valóban mindent megold: Élyane már nem vágyik esti kiruccanásokra; minden gondolatát kisbabája foglalja le, akit szoptat. Paul pedig, aki végre nyugodtan papucsba bújtathatja a lábát és leülhet, hogy békén elolvassa újságját, többé már nem a hajdani szeretőjénél keresi azt, amire felesége társaságában korábban nem lelt. Ami Louise-t illeti, keserűen vallja meg, neki magának is nagy kedve lenne ahhoz, hogy otthonülő nő, feleség, anya és háziasszonyként élje az életét. Rendelkezik valamennyi ehhez szükséges tulajdonsággal: rend- és tisztaság-

kedvelő, erkölcsi érzéke is megvan hozzá – lelkes híve Henry Bordeaux könyveinek. „Ez igen! Ez irodalom! Szemben azokkal az ocsmányságokkal, amelyekben egyetlen rendes férfi sem található, nincs egyetlen nő sem, aki viselkedni tudna!...”. Sajnos azonban kitarzott nő, nincs lehetősége átállni a másik táborba. Ezért próbálja jó útra téríteni Élyane-t (aki „tisztességes asszonynak” számít), arra ösztökélve – ha már, szerencséje folytán, a barikádnak a „jó” oldalán találja magát –, értse már meg, mik a feladatai, s teljesítse azokat kötelességtudóan.

Ha 1924-ben Vautelnek, hogy kacajra fakassza az olvasót, módjában áll ily fenekestül fölforgatni a régi szereposztási konvenciókat, az csak azért lehetséges, mert a mentalitások, a gondolkodásmódok ugyancsak megváltoztak az idő múlásával. Tanúbizonyosság erre Victor Margueritte (a későbbiekben majd még elemzendő) trilógiája. Az új ideológia ugyanis igyekszik meghaladni a hagyományos szereposztási lehetőségeket; igyekszik elfogadtatni azt a gondolatot, hogy a feleségnek is joga van a szexualitáshoz.

Az átkozott

„Titokban gyűlöl, s nem kell neki Pauline sem: / Ma illőbb neki, bár talán szerette rég, / Megvetni a bu-

kott vetélytárs örökét.”³⁹ Gilbert Lascault a következő kommentárt fűzi Corneille *Polyeucte*-jének fontosi soraihoz. „Az ember eltűnődhet ezen a furcsa fölfogáson: miért is veszítené el személyes integritását az a nő, aki valaha másikat szeretett? Miért ne lehetne akkor is teljes értékű személyiség? Miért csak fragmentumok maradnának belőle? Mintha a szerelem fölfalta volna húsát, csak csontokat hagyva hátra?”⁴⁰ S hogy értetlenségét pozitív ellenpéldával szemléltesse, Jules Lemaitre XIV. Lajosról írt könyvéből idéz: „Örömteli látni, hogy az ifúsága teljében tündöklő nagy király [Lajos ekkor már 45 éves!] egy ötvenedik évét éppen betöltő kegyes hölgygel lép frigyre. Egy olyan hölgygel, kinek hajdan egy nyomorék bohóc [Scarron, a költő!] szakította le (már amennyire tudta) ifjúkora virágát, s a glória övezte homlokú monarcha még harminc éven keresztül élt abból a maradékból, amit a csonka lábú meghagyott.” Mi sem fejezi ki pontosabban a 19. század gyötrő szorongását: mihez kezdjen az ember, ha egy nő élete során egynél több férfihoz is tartozott. Az a bizonyos egy lehet a férj maga, de lehet az első szerető is. Voltaképp mindegy is. Az első szeretőről tudomást véve, a közvélemény „összezár”: a házas asszony arra a lejtőre lép, melynek az alját a *félvilágiság* jelenti.

Sok egyéb ok mellett, ez is belejátszik a válás lehetőségének beve-

zetésétől való ódzkodásba. Egy elvált asszony újból férjhez mehet. S mi más lesz akkor az új, a második férj, ha nem annak élő bizonyosága, hogy a nőt két férfi is birtokolta. A nő válópert követő újránházasodása pont arra szolgál menlevélül, ami felháborodást keltő; tudniillik a nő bélyeget hordhat magán: két férfinak is odaadta magát, akik mindketten élnek, s bármikor előadódhat az a helyzet, hogy társaságban szembe kerülnek egymással. Paul Hervieu korabeli színpadi szerző pontosan ezt a helyzetet mutatja be *Le Dédale* című darabjában. Mariane Vilard-Duval elvált nő. Van egy tízéves fia. Újból férjhez megy. Unokatestvére, aki férjes asszony (nem mellesleg: szeretőt tart!), szörnyen felháborodik. „Az ma még szerencsére nem módi, hogy egy nő összeereszthesse a tegnapi férjét, meg a mostanit!”⁴¹ S határozottan állítja, hogy „egészen más »hivatalos bizonyítványt kiállítani« arról, hogy két férfi is van, akik előtt egyformán nincs semmi titka”, mint a házasságtörés, ami közel sem ennyire súlyos, „mivel ha egy férjes asszony szeretőt tart, ezt titokban teszi, s e titok feszegetése nem tartozik a nagyvilági illem követelményeinek feladatkörébe”.

Egy nő második házassága ezek szerint a „nagyvilági” illem „kedélyvilágát” borzolja. Egyszersmind tárt kaput kínál a második férj féltékenységének. Amikor az újdonsült

házasok a színházban összetalálnak az első férjjel, az új férj azt vallja Marianne-nak: „Láttam, úgy tekint rád, ahogy mi, férfiak, az olyan nőre szoktunk nézni, aki egyszer már a miénk volt.”⁴² Féltékenységéhez ok és alkalom adódik. Marianne és első férje kisfiuk betegágyánál találkoznak, majd, többé-kevésbé véletlenségből, le is fekszenek egymással. Marianne képtelen megérteni, hogyan is volt képes erre, s úgy érzi: örökre beszenyezte magát. Mikor új férje meg akarja csókolni, így sikolt föl: „Csak semmi csók!... Szerencsétlen!... Neki adtam magam!” Nem próbál önfelmentő magyarázatot keresni arra, amit férje „az érzékek tombolásának, egy cafka nemtörődömségének, basz-dühnek” nevez.⁴³ Annyit kér csak tőle, engedje vezekelni, engedje, hogy fia jövőjének szentelhesse magát, bocsánatot nyerve ezzel magának az elkövetettekért. Férje azzal a feltétellel engedélyezi ezt számára, hogy többé nem találkozik első férjével (akit később mellesleg megöl, majd maga is meghal). Felesége pedig – immár férfi társ nélkül – vezekel elkövetett vétkéért, melynek leglényege így összegezhető: elvált.

Az elvált nő volt férjének mindenki által (a jelenlegi férj által is) tudottan „viszonya volt” a nővel, s nincs biztosíték arra, hogy ez ne is-

métlődhetnék meg, főleg azon kötelék léte miatt, amit a közös gyermek jelenthet. A gyermek – mint előzőekben láthattuk – alkalmat teremthet a gyöngéd elérékenyülésre. Esetenként akár még zsarolásra is. Alphonse Daudet valami ilyesmit mutat be a *Rose et Ninette*-ben. Régis de Fagan szerelmes Mme Hulinbe, aki néhány éve már külön él a férjétől. A férj most azonban alkut kínál a feleségének: egy együtt töltött éjszakáért cserébe engedi, hogy gyermekük – kit állami gondozásba tervez adni – anyjánál maradjon. Mme Hulin szerelmes a neki udvarló férjbe, azonban nincs mit tenni, el kell fogadnia az alkut. Amikor Régis értesül a történetéről, ez olyannyira összetöri, mintha a nő szüzességét kínálná oda egy szeretőnek. „Valami új, valami ismeretlen terpeszkedik az ágyban, korántsem az a szigorú erkölcs, mely az özvegyi ágyat illetné meg (...) s mindez oly pillanatban köszönt be, amikor országainkban (...) a nő kezd ráébredni: mi is, valójában, a szerelem, s már nem pusztán elszenvedi kénytelen.”⁴⁴ Mme Hulin lehetővé tette, hogy Régis gondolatvilágát egyetlen kép tölthesse be „azoké a kék szemeké, melyek most a másik simogatásaitól párosodnak be...”, s tökéletesen tisztában van azzal, hogy „ha összeházasodnának, ez a fájdalmas rögeszme végig velük maradna, fölkvárná, bemocskolná boldogságukat”.

Egy párkapcsolatban a nő az, ki a tisztaság megőrzésének letéteményese, s ha csak annyira futja, hogy partnerének azt legyen kénytelen fölkinálni, amit egy vetélytárs „örökül hagyott”, azzal beszennyezi a kapcsolatot. Ebből következően egy elvált nő eleve gyanús lenne. Az 1884-es törvény életbe léptetése előtt mindazok, akik azt szorgalmazták, hogy újra lehetséges legyen elválni, azért tették ezt, mert így gondolták véget vetni annak a „fals” helyzetnek, melybe a férjétől elválasztott, de jogilag nem *elvált* státusú, önmagát eltartani nem tudó nő kerül. Egy Alexandre Laya nevű ügyvéd így nyilatkozik: „Kereshet magának barátot, »pártfogót«, de ha szakít vele, s aztán új baráttra tesz szert, olyan »mély szakadékba« zuhan, melynek alján csak a káoszt találhatja.”⁴⁵ A világ ugyanis nem bocsát meg. „Nem léphet be többé azokba a szalonokba, nem látogathatja azokat a társaságokat, ahol a házasságtörő, ámde *továbbra is házasságban élő* nőt (kinek tekintélyét csak emelni tudják kivívott sikerei) szívesen fogadják. Emez, bájos nonszalanszal fűzi karját fölzarvazott – ámde továbbra is *törvényesen hozzátartozó* – hites uráéba, gögösen szétnéz, majd kifakad: »Hogy’ lehet az ilyet ide engedni?!«” A válasz törvényi elfogadásának elvileg lehetővé kellett volna tennie egy nő számára, hogy újránházasodhassék, s olyan társadalmi életet éljen, mely semmiben

nem különbözik egy feleségétől. Ez azonban – úgy látszik – nem is oly egyszerű. Amit Laya a férjétől különváltan élő nőről mond, az elvált és újraházasodott nőre is érvényes lesz. A nagyvilági erkölcs prűdériája még mindig megkérdőjelezhetetlen hatalom...

Az ifjabbik Dumas, a *L'Étrangère* című darabjához írt előszavában elmagyarázza, miért *sokkírozza* a színházlátogatót, ha egy második szerető tűnik föl, amikor egy első szerető fölbukkanását a darabban a közönség szinte elvárja, s az illetőt többnyire rokonszenvvel fogadja. Ha egy házasság nőről kiderül a darabban, hogy szeretőt tart, a nézők könnyen találhatnak mentséget számára, mivel (ne felejtjük, 1876-ban vagyunk!) válásra még nincsen lehetőség. Dumas lelkes híve volt a válás újraengedélyezésének, hogy ennek révén véget lehessen vetni az elhibázott házasságok fölbonthatatlanságának, s lehetővé tenni, hogy a házasság „szerelmi” legyen, s gyakorolni lehessen a házastársi hűséget. Attól a pillanattól fogva, amikor ez bekövetkezik majd, a hűtlen feleség nem formálhat jogot kíméletre. Ifjabb Dumas kissé elsiette a dolgot: a válás újra lehetővé tétele nem váltotta be azt a hozzá fűzött reményt, hogy a konvenciók kényszerei szabta házasságok helyébe azonnal szerelmi

házasságok lépjenek – Paul Bourget regényeinek olvasói épp oly türelmetlenül várták a „házasság első szeretője” színre léptét, mint Dumas színdarabjainak nézői. Dumas *filis* így folytatja: azt viszont nem bocsátják meg a nézők, ha a történetben egy második szerető is fölbukkan. „Egy nő ugyanis csak két férfinak adhatja oda magát. Férjének – aki, magától értődő módon, gyalázatosan bánt vele; és egy szeretőnek, aki imádja.” Ha ez a szerető elhagyja, gyászfátylat illik öltetnie magára. „Bármily fiatal legyen is, élete ezzel derékba tört, vissza kell vonulnia a nyilvános élet színtereiről. A színházból távozó nézőnek holt biztosnak kell lennie, hogy ez után a kemény lecke után a hősnő sosem fog már új kalandokba kezdeni.” Ha egy második szerető mellett köt ki, többé nem kísérheti sorsát együttérzés. Akkor ez már szintiszta feslettség. Na de mivel magyarázzuk akkor a *Kaméliás hölgy* zajos sikerét, ahol pedig három szerető is téblábol a világot jelentő deszkákon?! „Édes úr! hát ez egy kurtizán! Az egészen más!” Emennek a szerencsétlenség mentsége a nyomor, amelyben élt; mentsége, hogy nem tudja, mit tesz! A nagyvilágban forgoló nő számára egyetlen mentség adatik – az egyetlen férfit ismerő szerelem.

Igen helyénvaló elemzés ez, és a szépirodalomban nagyon gyakran rábukkanunk az így megvilágított sé-

mára. Adott egy nő, akinek egyetlen szeretője volt csak, s aki egész életét annak szenteli, hogy föláldozza magát, illetve vezekeljen. Idézzük föl, például a *Comment elles se donnent*-ból a (*Par amour*, azaz: szerelemből) című szkeccset. Mme Thala, 30 éves korában szerelemből odaadta magát egy írónak, Jacques-nak. Mindent odahagyott érte, nélkülözésben élt. Amikor aztán Jacques híres író lett, a hölgy otthagyta, azt mondva, a férfinak többé már nincs szüksége rá. Jacques keresi őt, sajnálja, hogy eltűnt az életéből. Annak tudata, hogy Jacques még mindig szereti őt, segít a nőnek abban, hogy tőle messze távol, mindentől visszavonulva éljen, hogy csak e szerelem örökkévalóságának kultuszát szolgálja. A férfi is kultusszá teszi ezt a szerelmet, hiszen megőrizte azt a lakást, mely szerelmük hajnalának otthonául szolgált, telerakja virágokkal, s úgy nyilatkozik: „ez az én siratófalom”.⁴⁶ Ez az odaadó rajongás – mondja a nő – teszi lehetetlenné, hogy féltékeny legyen a férfi éppen aktuális szeretőire. Úgy dönt, hogy ősz haját soha többé nem fogja festeni – ez mutatja, hogy a világból való elvonulásának szándéka megmásíthatatlan. Hogy egy nő igazán szeret, egyetlen egyféleképpen bizonyítható csak: ha egyszer – egyetlen egyszer – szívvel-lélekkel odaadta magát valakinek, ezt követően pedig föláldozza magát, így téve nyilvánvalóvá, hogy szeretője

egyetlen és pótolhatatlan, s szó sem lehet arról, hogy egy vetélytárs által otthagyott „örökséget” láthassanak benne.

Egy nő, furcsa mód, felelőssé tehető mindenért, ami a testébe beleíródott. Az a kísértő gondolat, hogy a női testen kitörölhetetlen nyom hagyódhat, mindegyre fönnforoghat. Egy férfi esetében efféle föl nem merülhet. A férfi nyomot hagy, a nőn jel marad. A férfi semmit nem hordoz a testében. A nő teste viszont, ezzel ellentétben, tanúskodik a múlttól, a múltjáról. Mondjuk úgy, hogy nyitott könyv, amelynek lapjain fölismerhető nyomok maradtak. Épp ezért lesz joga második szeretőjének arra, hogy szemére vetesse a valamikori „első” létezését. Lásd Anatole France regényét, *A vörös liliomot*. Thérèse Martin-Bellème férjes asszony, de szabadon éli az életét. Három éven keresztül volt egy szeretője, Robert, akinek azért adta oda magát, mert az szerelmes volt belé, ő pedig érzéki vonzalmat érzett iránta. Majd megismerkedik Jacques Dechartre-ral. Föltámad bennük a szenvedély. Jacques azonban féltékeny az előző szeretőjére. Thérèse megpróbál észérvekkel hatni rá. Arról beszél, hogy ő Jacques-ot a múltját tudomásul véve szereti, nem kívánja azt fölhánytorgatni. Hja, ez egyáltalán nem ugyanaz – tromfol

vissza Jacques. „Egy nőnek nincs benne a vérében, a húzában a birtoklásnak az a végletes és magasztos indulata, az az ősi ösztön, amelyre a férfi a jogát alapítja. A férfi az az isten, aki egészen magának követeli teremtményét. (...) Te vagy a tárgy, én a lélek; te vagy az anyag, én a művész.”⁴⁷ Gyötrellem számára minden, ami Thérèse-ben „ötöle, vagy – tudom is én? – ötőlük származik.” Thérèse szavai lepereregnek róla, ezért magához öleli, s úgy szeretkeznek egymással, mint még soha. A férfit, ahelyett, hogy megnyugodnék, még jobban mardossa a féltékenység, „mert most tudom csak, mit tudsz adni egy férfinak”. Végül is elválnak egymástól, mindkettőjükben ott kísért a „másik”.

Ajánlatos, hogy a nő sose hagyja, hogy egy férfi azzal gyanúsíthassa: a vele való megismerkedést megelőzően voltak már kalandjai. Ezért fontos a szemérem. A kihívó viselkedés önmagában is elég lehet, hogy megsebezze a férfit, aki szeretni akarja. Túl sok mindent fed fel. „Voltak pillanatok, amikor mindenki szeme láttára, talán önkéntelenül is, megengedett magának egy olyan gesztust, mozdulatot vagy arckifejezést, ami zárt ajtóknak mögött lázba lett volna képes hozni egy szeretőt. Bárki, aki ránézett, magáénak érezhette a gyönyör egy szikráját, körülvehette tisztátalan gondolatokkal, beleérezhetett titkos simogatásainak öröme-

be.”⁴⁸ Egy nőnek kötelessége, hogy a teste használatáról állandóan számot adjon... a férjének, a szeretőjének, a potenciális szeretőjének – annak a férfinak, aki ránéz, akinek érdeklődését fölkellette. Nem meglepő tehát, hogy arra, a férfiakra jellemző megszállottságra, amellyel a nő testében valaki másnak a nyomát keresik, a nő büntudattal válaszoljon. Amikor szeret, arról álmodik, hogy „újra szűz lesz”, eltöröl magában minden korábbi „nyomot”. A nekifeszülés, hogy elvesztett ártatlanságát visszaszerezze, annál hevesebb, minél terheltebb a nő múltja. Az utcalány Elisa, Edmond de Goncourt regényének prostituált hősnője egy nap beleszerelmesedik egy katonába, akitől egyszer virágot kapott. Ártatlan fiatal lányként akarná őt szeretni, „az ártatlan tudatlanság gyöngédségével, kedves simogatásokkal, tiszta és kedveskedő csókokkal”.⁴⁹ Amikor aztán a katona erőszakkal teszi őt magévá – hisz nem egyéb prostituálnál –, akkor megöli.

A nyilvánosházi lány arról álmodik, hogy a férfi, akit szeret, szűz lányként fogja majd kezelni, s így, ezzel mossa patyolatfehérré a múltját. Minden nő azzal akarna bizonyosságot tenni szerelméről, hogy újból fiatal lánnyá válik s érintetlenül adja oda magát kedvesének. Különösen, ha házasságról van szó. Ilyenkor egé-

szen paradox helyzetek állhatnak elő. Egy ifjú leány odaadja szüzességét egy férfinak, aki később feleségül kéri. Ekkor elfogja a kétségbeesés a múltban történetek miatt, s magát okolja, amiért nem lehet érintetlenül a felesége. Henri Bataille *La femme nue* című darabjában a főhősnő ezt mondja az őt feleségül kérő szeretőjének: „Rettenetesen elszomorít, hogy olyan nő vagyok, akinek múltja van... hogy nem az a tiszta nő vagyok, akit megérdemelsz... szeretném, ha nem adatott volna megismernem téged, s a mai napon látnálak meg életemben először.”⁵⁰

Marcel Prévost egyértelműen karikatúrának láttatja ezt a fajta skrupulust a *Lettres de femmes* „Vezeklés” címet viselő fejezetében. Louise de Marie nővér egy bizonyos Monsieur de Vaubert-nek ír levelet. Bevallja neki, hogy imádta őt, de amikor ráállt, hogy a szeretője legyen, ez összetörte az álmait. Mik voltak ezek? „A legszebb, a leggyöngédebb, s – legfőképp – a legtisztább ártatlanságú hitvese akartam lenni Önnek.” Képtelen magának megbocsátani, hogy többé már nem érintetlen: „Nem tudtam volna mást nyújtani Önnek, mint egy érintetlenségét elvesztett testet, hamvát vesztett lelket. Nem lehettem volna más az Ön számára, mint egy *másoknál kevésbé tiszta feleség!*” Így tehát kolostorba vonul, ott vezekel, s arra kéri Istent, hogy szeretője találjon magának szeplőt-

lenül tiszta asszonyt. Tisztára olyan az egész, mint ha a nő személyisége meghasadna; egy feleségre, akit beszennyez a másik, a szerető magadaadása.

A még érintetlen női test akarásának dühe – s emennek talmi csillogása – kendőzetlenül jelenik meg Flaubert 1854. március 13-án Louise Colet-hez írott levelében. Louise előzőleg arról írt neki, hogy Edma Roger des Genettes (akit maguk között D.-nek neveznek – ez a D. a „díva” rövidítése volt) Louis Bouilhet szeretője, kétségtelenül kitartott nőszemély. Flaubert a következőket válaszolja: „Elképedsz azon, hogy élvezettel lehet inni ott, ahol annyi ember szája hagy nyomot egy-egy pohár peremén? A vendéglői vendégek viselkedésén viszont nem? Amikor a vendéglőben egy pohár sauternes-i bort ízlelgetünk, ki gondol rá, miféle nyomorult alakok tették ugyanezt egy negyedórával előttünk? Kit érdekel, hogy negyedórával utánunk, kik fogják ugyanezt tenni. Amúgy, mi is az a nevezetes szüzesség? Ki az a nő, mi az a gondolat, az az ország, az az óceán, melyet valaki egyedül birtokolhatna? Mindig járt már ott valaki teelőtted, azon a terepen, azokban a mélységekben, melyekről azt véled, ott te vagy az úr. Ha nem testi valójában, hát árnyékként, tovatűnő kép-másként. Ezer, titokban, álmodban

áhított házasságtörés színezi azt a csókot, mely élvezetet nyújt számodra. Engem meglehetősen közömbösen hagy a szüzesség fizikai elvesztésének ténye. Erkölcsileg bekövetkező elvesztésének azonban nagyon is van jelentősége. A szó *igazi* értelmében mindenki fölszarvazott – a lehető legszükségesebb értelemben az. Ha úgy vesszük, ez az igazi baj.”

A női test „fehér lap”, mely még nem ismer semmit. Mozdulatlan, közömbös mélység. Nincs szexualitása. Ami érzékivé teszi a nőt, az a férfi által rajta hagyott nyom. Ez a kép, persze, akár önnön ellentétébe is fordulhat. Akkor viszont a női test megszűnik érzékiségmentes fehér lap lenni. Épp ellenkezőleg! Akkor a húsa, a teste maga a fékevesztett szexualitás, vágyait kordában tartani nem képesen hajszoja a gyönyört. Feneketlen mélység. Elnyeléssel fenyegeti a férfit.

Az ellenség

Ifjabb Dumas-nál vagy a Goncourt testvéreknél senki nem tudta érzékletesebben bemutatni, milyen pánikot képes kelteni a férfiakban a nő föltámadó étvágya. Dumas a *L'Ami des femmes*-hoz írt előszavában azt fejtegeti, hogy a nőt nem emancipálni kell, hanem „hozzábékíteni a férfihoz, elfogadtatni, hogy alárendeltje amannak, s belé kell olvadnia”.⁵¹

Sürgető feladat semlegesíteni mindazt, amit a nő képvisel. „Nap, mint nap rózsás-fehér bőrű vad indiánok között forgolódnunk, fehér és párnás kezű néger nők között. Igazi ember-evők között, akik, ha már nyers emberhúst nem ehetnek, arra készülnek, hogy elevenen majszolják el a házasság-szósszal vagy élvezetnyújtás-szósszal fölszolgált férfit...”⁵² Azt is hozzáteszi: a nőknél rosszabb már csak az lehet, ha barbár törzsek, idegen népek, no meg az alsóbb néprétegek fenekednek majd ellenünk.⁵³ Olyan inváziók, amelyek könnyen elnyeléssel fenyegetnek...

A nő tehát ellensége a férfinak. Olyan erőviszonyok fűzik őket egymáshoz, hogy ha a férfi nem küzdi ki, hogy övé legyen a vezető szerep, azon nyomban elvész. Célszerű lesz gyanakodnia, hiszen a nő ártalmatlannak láttatja magát. Ha nem bizonyul óvatosnak, a nő lassan, de biztosan tönkre fogja tenni. A Dumas *films* által szentül vallott apokaliptikus vízióra kiváló példát nyújt a Goncourt testvérek egyik regénye, a *Manette Salomon*. Manette egy Coriolis nevű festőnek a modellje s egyszersmind szeretője, akit valósággal elvarázsol engedelmességével, visszahúzódásával, s hogy aláveti magát parancsolója akaratának. Azt a látszatot kelti, „nem kíván uralma alá hajtani senkit.”⁵⁴ Valójában fokozatosan nyeli el a festőt. Előbb térbeli világát kebelezi be, utóbb az agyát, a gondolatait

is. Mint a pók, körbeszövi hálójával, s szép lassan megbénítja. Megfosztja férfiúi energiáitól, párosuk lassanként szétmállik. „A férfi erőtlenné lesz, a nő gyengesége válik uralkodóvá.”⁵⁵

Attól a pillanattól, hogy fia megszületik, Manette fenyegetést jelent. Alsóbb néposztályból származik, ráadásul zsidó is, s ez a két vonás a Goncourt testvérek szemében kétszeresen is aláhúzza „mindenen keresztülgázoló” despotizmusát.⁵⁶ Manette pénzt akar. Sokat. Rákényszeríti Coriolist, hogy csak a pénzzel törődjék, letérülni kényszeríti a művészet ösvényéről, s mesteremberré zülleszt. Végre aztán kagylóhéjja üresíti a művészt, akiben – mint az önmaga is ráébred – mindent elpusztított. Meg is vallja ezt régi barátjának, Anatole-nak. „Az intelligenciával rendelkező férfi számára mindig kerülközik egy olyan nőstény, aki maga alá gyűri, széttépi, fölfalja szívét, megöli mindazt, ami a lelkében lakozik, s aztán megöli azt is... – itt homlokára mutat kezével – ami itt, végezetül pedig fölfalja.”⁵⁷ Amikor összeházasodnak, a holdkóros módjára viselkedő Coriolis már olyan csak, mint akinek „hóhér csapta le a fejét”.⁵⁸

A nő – vámpír. „Folyton új érzéki ingerekre van szüksége ahhoz, hogy saját magával képes legyen elhitetni:

még életben van. Sokkal halottabb ugyanis, mint minden, amit már elpusztított, halálba kergetett.”⁵⁹ Akinek életét megkaparintotta már, az őt szerető férfi, akit szégyentelenséggel megcsalt. Érzéke s elhivatottsága is van a rosszra, az árulásra, az erkölcstelen viselkedésre. Dumas *films* ezt soha, egyetlen percre sem szűnik meg a legváltozatosabb stílusokban eszünkbe idézni. A házasságtörés csak végkifejlete a nők vétkei szárbaszkoként. „Megtagadja az eszméket, az értékeket; méltóságdata végzetesen elgyengül; erkölcsi tartása meglazul; rossz véleményekre hallgatva, rossz olvasmányokat olvasva, rosszra bujtó példákat szemügyre véve képzeleg; no meg az érzelmek álruhájába öltöző érzéki ségre, s annak veszélyeire szomjazik, a ravaszkodás, a megzavart képzeletvilág, a bűnbeesés, az elmerülés szédülete után sóvárog, minden után, ami alattomoság...”⁶⁰

A nő szíve épp oly perverznek bizonyul, mint a teste, mely a házasságtörésben virágzik ki. A férfi, ezzel szemben, egy kapcsolatba csak a nagyvilágisága rekvizitumait viszi be „apportként”. „Az öltözékét, a lovát, nyakkendője megkötésének módját, fővárosba fölkerült jámbor vidéki atyafiéra emlékeztető riadt pillantásait, gépies kézfogásait, ezer helyen ezerszer elhangzott közhelymondásokat...”⁶¹ Nevetséges figura, kétségtelenül az – de nem perverz!

A szeretőt tartó férfi nem tekinthető dicsteljesnek. Operettből szabadult bábfigurának tűnik. Sem a teste, sem a lelke nem köteleződik el abban a vágyban, hogy kalandba bocsátkozzék. A nő viszont szünet nélkül új érzékiséget, új érzelmeket megtapasztalni vágyik. A kezébe kaparintott férfiban csak kutatási terepet lát, melynek révén egészségtelen kíváncsiságát igyekszik kielégíteni.

A Goncourt testvérek s az ifjabb Dumas egyképp a férfit fölfaló, szétmarcangoló nőről vizionálnak. Ámde mégsem ugyanarról a fajta nőről. A Goncourt-ok szemében minden nő elvetemült, leszámítva a nagyvilági hölgyeket, akiket véd a neveltetésük. A kifinomult neveletés bennük elnyomja a durva női természetet, szublimálja érzékiségüket. Dumas azonban őket is megvádolja. Dologtalanok, léhák, romlottak. Bőséggel van idejük civilizált formákat találni érzékiségük kinyilvánítására. Érdemes nem megfeledkezni arról, hogy a Goncourt-ok kifejezett nosztalgiával gondolnak vissza a 18. századi arisztokráciára, az ifjabb Dumas viszont törvénytelen magzata a

„nagy Dumas-nak”, anyja elcsábított munkáslány, akit ha a neves papa nem hagyott is teljesen magára, de sosem vette feleségül.

A férfit megcsaló nővel szembeni irtózat Dumas-nál nem ismer korlátokat. Az ilyen nők ellen 1872-ben írott nevezetes *L'Homme-Femme* című pamfletjében így rivall arra a férjre, akit felesége – minden irántatanúsított figyelem, gondoskodás és szerelem ellenére – megcsal: „Öld meg!”⁶² Igazságot szolgáltatna minden férjnek, akit a nagyvilági nők tönkretettek a kacérságukkal, a hűtlenségükkel. Bosszút állna értük. Különös folyamat ez. A nőnek szeretői vannak, a férfi előbb zokog, majd ő is fölszed egy szeretőt, kénytelen afrodisziákumokat szedni, majd ebbe belehal. Mindez egy szörnyeteg aszszony miatt, aki boldogan táncol majd a sírján, hogy aztán újból férjhez menjen! A „háztartásbeli” feleségek, akiknek hitvesként és anyaként kellene viselkedniük, igazából nem jobbak a kurtizánoknál, utcanőknél.

FORDÍTOTTA LÉDERER PÁL

JEGYZETEK

---

1. Rachilde: *Monsieur Vénus*, Paris, 1889, 8. fejezet.
2. *Journal des Goncourts*, Paris, 1865. augusztus 7.
3. *Confessions d'une jeune femme*. Név nélkül, Paris, 1906.
4. Gustav Droz: *Monsieur, madame et bébé*, Paris, 1866. Théodore Zeldin az

- Histoire des passions françaises* 1848–1945 című könyv (Oxford, 1973; Paris, 1979) első kötetének tizenegyedik fejezetében hangsúlyozottan említi ennek az (1866 és 1884 között 121 újrakiadást megélt) könyvnek a jelentőségét.
5. De Tramar grófnő: *L'Amour obligatoire*. Új kiadás, Paris, 1913, második rész: *Les étapes de la vie d'une femme*.
  6. Eugène Brioux: *Les trois filles de Monsieur Dupont*. Paris, 1897, III. felvonás, 14. szín.
  7. Hugues Le Roux: *Nos filles. Qu'en ferons-nous?* Paris, 1898, 3. fejezet.
  8. Marcel Prévost: *Mademoiselle Jaufre*. Paris, 1889, 3. rész, 1. fejezet.
  9. Marcel Proust: *A l'ombre des jeunes filles en fleur*. Paris, 1919. Első rész, „Autour de Mme Swann”.
  10. Ifj. Alexandre Dumas: *Le Demi-Monde*. Paris, 1855, III. felvonás, 5. szín.
  11. Mme de Staël: *Corinne ou l'Italie*. Paris, 1807, III. könyv, 3. fejezet.
  12. Uott, IV. könyv, 1. fejezet.
  13. Uott, XVI. könyv, 3. fejezet.
  14. Jules Renard: *Journal*. Paris, 1925–1927.
  15. André Gide: *Les Faux-Monnayeurs*, Paris, 1925, 3. rész, 1. fejezet. Magyarul: *A pénzhamisítók*. Fordította Réz Pál.
  16. Jules Renard: *L'Écornifleur*, Paris, 1892. Magyarul: *Az élősdí*. Új Magyar Könyvkiadó, 1955 (fordította Kosztolányi Dezső). Az idézetek a 106–107. oldalon találhatók.
  17. Albert Bataille: *Causes criminelles et mondaines de 1880* [Bűnesetek és mondán események 1880-ból]. Paris, 1881, 6. fejezet.
  18. Uott, 7. fejezet.
  19. *Code de la femme*, Paris, 1920. A könyvnek „Az intimitás szabályai” című része a következő fejezeteket tartalmazza: „Házastársi kötelezettségek”, „Kifogások és magyarázatok”, „Természet elleni kívánságok”.
  20. Dr. Charles Montalban: *La Petite Bible des jeunes époux*, suivie de *Considération sur la possibilité d'avoir un garçon ou une fille*. Paris, 1885, „La Lune de miel”.
  21. Georges Porto-Riche: *Amoureuse*. Paris, 1891, II. felvonás, 6. jelenet.
  22. Uott, II. felvonás, 2. jelenet.
  23. Madame Adam (Juliette Lamber): *Coupable*, komédia egy felvonásban. In *Mon petit théâtre*, Paris, 1890.
  24. Jules Renard: *Az élősdí*, id. mű, 128.
  25. J.-P. Dartigues: *De l'amour expérimental ou des causes de l'adultère chez la femme au XIXe siècle, étude d'hygiène et d'économie sociale résultant de l'ignorance, du libertinage et des fraudes dans l'accomplissement des devoirs conjugaux*. Versailles, 1887, első rész, 3. fejezet.
  26. Uott, második rész, 5. fejezet.
  27. Marcel Prévost: *Lettres de femmes*, Paris, 1892, „Journal de Simone”, 1, „Anniversaire”.
  28. Marcel Prévost: *Mademoiselle Jaufre*. Paris, 1889, harmadik rész, 4. fejezet.
  29. Uott, harmadik rész, 1. fejezet.
  30. Colette: *Claudine en ménage*. Paris, 1902.
  31. Colette: *Claudine s'en va*. Paris, 1903.
  32. 1871. június.
  33. Honoré de Balzac: *Két fiatal asszony*. (Fordította Benedek Marcell.) In Balzac: *Emberi színjáték* (Magyar Helikon, 1962, 1. kötet).

34. Uott, 292. (Híven közlöm Benedek Marcell fordítását, de minden tisztelem és nagyrabecsülésem mellett is bátorkodom az *égarements sanctionnés par les lois*-t „törvények szentesítette kicsapongások” helyett „törvények által szankcionált kicsapongások”-nak érteni. Amitől aztán a szöveg rögtön ellentmondásmentessé válik. – *A ford.*)
35. Clément Vautel: *Madame ne veut pas d'enfant*. Paris, 1924, 5. fejezet.
36. Uott, 3. fejezet.
37. Uott, 5. fejezet.
38. Uott, 1. fejezet.
39. Pierre Corneille: *Polyeucte*. Rónay György fordítása, 5. felv., 1. jelenet. In *Klasszikus francia drámák*. Európa Könyvkiadó. (Ha valaki netán nem olvasta a drámát, vélhetőleg nehezen érti, mit is jelentenek az idézett sorok. Corneille ma így fogalmazna: snassz dolog valaki másnak a „levegett” nőjét megörökölni. – *A ford.*)
40. Gilbert Lascaux: *Écrits timides sur le visible*. Paris, 1979, „Poubell's blues, les restes d'un rival.”
41. Paul Hervieu: *Le Dédale*, Paris, 1903, I. felvonás, 5. jelenet.
42. Uott, IV. felvonás, 8. jelenet.
43. Uott.
44. Alphonse Daudet: *Rose et Ninette; Mœurs du jour*. Paris, 1892, 10. fejezet.
45. Alexandre Laya: *Causes célèbres du mariage ou les infortunes conjugales*. Paris, 1883.
46. Jeanne Marni: *Comment elles se donnent*. Paris, 1895.
47. Anatole France: *Le Lys rouge*, Paris, 1894, 23. fejezet. Magyarul: *A vörös lilium*. Fordította Lányi Viktor.
48. Gabriele d'Annunzio: *L'Enfant de volupté*. Paris, 1889, I. könyv.
49. Edmond de Goncourt: *La Fille Élisa*. Paris, 1876, XXXIII. fejezet.
50. Henry Bataille: *La Femme nue*. Paris, 1908, I. felvonás.
51. Alexandre Dumas fils: *L'Ami des femmes*, Paris, 1864. *Előszó*, 1869.
52. Alexandre Dumas fils: *L'Homme-Femme*. Paris, 1872.
53. Alexandre Dumas fils: *L'Ami des femmes*. *Előszó*.
54. Edmond és Jules Goncourt: *Manette Salomon*. Paris, 1867, 55.
55. Uott, 108.
56. Uott, 142.
57. Uott, 150.
58. Uott, 153.
59. Alexandre Dumas fils: *La femme de Claude*, Paris, 1873, I. felvonás, 3. jelenet.
60. Alexandre Dumas fils: *Une visite de nocés*. *Comédie en un acte*. Paris, 1871, 3. jelenet.
61. Uott.
62. E pamflethez lásd Odile Krakovitch tanulmányát: „Misogynes et féministes, il y a cent ans. Autour de l'Homme-Femme d'A. Dumas fils”. In *Questions féministes*, 1980. május, 8. szám, illetve *Nouvelles Questions féministes*, 1981. október, 2. szám.

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Öné a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

*Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:
Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Írók Boltja • Jurányi
Produkción Kózősségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Szkéné Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYARNARANCs